

Ўзбекистон республикаси Олий ва ўрта таълим вазирлиги

Маданият ва спорт ишлари вазирлиги

Ўзбекистон давлат Консерваторияси

Д.Ю.Саипова

УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯ

Маърузалар матни

Тошкент-2008

Тақризчи: профессор Р.Ғ.Қодиров

Ушбу «Умумий психология» фани бўйича маъруза матнларида психологиянинг предмети, психология тарихи, билиш жараёнларининг психологик хусусиятлари, мулоқот, гуруҳлардаги психологик хусусиятлар, мустақил фикрлаш омиллари мулоқот, инсон индивид сифатида, темперамент, характер, қобилият, инсон субъект сифатида, ирода, ҳиссиётлар, идрок, онг, онгнинг тузилиши ва шахсни шакллантиришнинг психологик асослари атрофлича қамраб олинган. Бакалаврият таълим йўналишидаги талабалар ва шу соҳадаги ўқитувчилар учун тавсия этилади.

Тавсия этилган маъруза матнлари ўз олдига бўлажак мутахассисларни

ЎзДКнинг Илмий-услубий кенгаши томонидан кўпайтиришга тавсия этилган (2008 йил, 5-май, баённома № 5)

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасининг мустақилликка эришганига ун икки йил тулди. Мустақиллик халк хужалигининг, фан, маданият, санъатнинг ривожланишига кенг йул очиб берди. Айниқса, у халк таълимининг ривожланишига, биринчи навбатда, олий таълимнинг юксалишига кенг имкониятлар очди. Натижада мамлакатимизда таълимни ислох қилишга, мутахассислар тайёрлашни жахон андозаларига яқинлаштиришга қиришилди. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тугрисида»ги Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг қабул қилиниши таълимни ислох қилишқучун ҳуқуқий асос бўлди.

Республикаимизда жахон андозаларига мос кадрлар – бакалавр ва магистрлар тайёрлашга қиришилди, чунки Президентимиз Ислом Қаримов айтганидек, «...чуқур билимли, маънавий юксак, юқори малакали кадрлар етиштирмай туриб, келажаги буюк давлат қуриш мумкин эмас».

Олий укув юртида юқори малакали педагогик кадрлар етиштиришда психология фанининг роли ва урни буюқдир. Чунки психология жамиятнинг ҳаракатлантирувчи қучи бўлган инсонни шакллантиришда алоҳида уринда туради. Биз тайёрлаётган мутахассислар психология фанини чуқур ва пухта узлаштирган тақдирдагина ёш авлодни ҳар томонлама қамолга эришган қишилар қилиб тарбиялай олишлари мумкин. Шунини алоҳида таъқидлаш қераққи, психология фанини узлаштириш талабалар учун маълум қийинчиликлар тугдиради. Бунга сабаб, биринчидан, талабалар, бу фанни урганишга биринчи бор дуч қелганлари бўлса (мактабда урганилмаган), иккинчидан, инсоннинг ранг-баранг рухий олами, қузга қуринмас ички қис- туйғулари, қечинмалари ҳақидаги мураккаб фанлиги, учинчидан, энг янги, қамонавий дарслиқлар, укув қуллаңмаларининг етишмаслиғидир.

Ушбу маъруза матнини тузишдан мақсад, биринчидан, адабиётлар етишмаслигининг маълум даражада олдини олиш бўлса, иккинчидан, энг муҳими, психологик билимларни талабаларга осон, тушунарли, мисолларга бой қилиб етқизишдир.

Маъруза матнини тузишда «Умумий психология дастури» (тузувчилар п.ф.д., профессор М.Г. Давлетшин ва қатта уқитувчи У.М.Умаров, Т., 1996 й)га ҳамда 2001 йил 16 августда тақдиқланган Давлат таълим стандартларига асосланилди.

Матнни тузишда Э.Ғозиевнинг «Психология», «Олий мактаб психологияси», «Тафаккур психологияси» қитобларидан, А.В.Петровский таҳрири остидаги «Умумий психология» дарслиғидан фойдаланилди. Шунингдек, айрим психик қараёнларни ёритиш, назарий фикрларни исботлашда умумий психология бўйича хрестоматиядан, психолог олимларнинг энг янги таққиқотларидан, вақтли матбуот материаларидан ҳам фойдаланилди. Энг муҳими, матнни тузишда психология уқитиш соҳасидаги қуп йиллик иш тажрибаларимизга таяндик.

Албатта, бу биринчи тажриба бўлганлиги учун айрим қамчиликлар ва қусурлардан ҳоли эмаслиги табиийдир. Шунга қарамай «Умумий психологиядан маърузалар

матни» психология чукур ва пухта узлаштиришда талабаларга кумак беради деган умиддамиз.

Мавзу: УМУМИЙ ПСИХОЛОГИЯНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Режа:

1. Умумий психология фани хақида тушунча.
2. Психика соҳасидаги турл хил қараишлар.
3. Психика бош мия ва нерв системасининг махсули эканлиги.
4. Психиканинг рефлектор табиати.
5. Психика ва онг.
6. Хулоса.

Хар бир фаннинг уз объекти, урганадиган соҳаси булади. Масалан, зоология хайвонлар, улар организмнинг тузилиши, яшаш шараитини урганса, астрономия осмон жисмлари, уларнинг хусусиятларини урганади.

Психология ҳам алоҳида фан бўлиб, воқеликнинг алоҳида соҳаси бўлган психик (рухий) ҳаётни урганади. “Психология” сўзининг ўзи юнонча **п с ю х е** (рух, жон) ва **логос** (суз, илм) деган икки суздан олинган бўлиб, маъноси рух хақидаги илм демақдир. Лекин унинг бу маъноси ҳозирги замон психологиясининг асл мазмунини очиқ бера олмайди Чунки ҳозирги психология фани психика, унинг зохир бўлиши ва ривожланиш қонуниятлари хақидаги фандир (Ғозиев Э). Психология психик ҳолатлар, психик жараёнлар ва уларнинг механизмларини урганадиган фандир (А.В.Петровский).

Хар биримизда мавжуд бўлган сезгилар, идрок, диққат, хотира, ҳаёл, нутқ, тафаккур, ҳиссиёт, идора қабилар психик жараёндир. Булардан ташқари хар бир шахснинг узигагина хос бўлган хусусиятлар: кизикиш, ҳавас, қобилият ва истедод, темперамент ва характер қабилар ҳам психик жараёнлар жумласига қиради. Психик жараёнларнинг умумий йиғиндисини бир суз билан психика деб юритамиз.

Психика органик ҳаётнинг юксак формаларидан бўлиб, у хайвонлар ва инсонга хосдир.

Лекин хайвонларнинг психикаси инсон психикасига нисбатан соддарок тузилгандир. Инсон психикаси миқдор жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам хайвонникидан фарқ қилади.

Инсондаги психик ҳаёт соҳалари ниҳоят хилма- хилдир. Шунга қарамадан улар бир-бири билан ҳамбарчас боғланган булади. Психология фанининг вазифаси ана шу боғланиш ва муносабатларнинг қонуниятларини очиқ беришдир. Бундан ташқари, Республикамиз мустақиллика эришган ҳозирги даврда инсон онгидаги сарқитларни, биринчи навбатда, собиқ коммунистик ғоялардан ҳалос қилиш, болани янгича фикр юритишга ургатиш, унинг онгига таъсир қилишнинг энг самарали йулларини кўрсатиб бериш ҳам психологиянинг вазифасидир.

Психология қадимий фанлардан бўлиб, у бундан 2,5 минг йил илгари пайдо бўлган. Қадимги грек философларидан Героклит (э.о. 530-470) Демокрит (э.о.460-370), Гиппократ (э.о.VI аср), Сократ (э.о.459-399), Платон (э.о.428-348) нинг асарларидаёқ кишининг жони ва рухий ҳаёти тугрисида жуда кўп ва хилма-хил

фикрлар баён килинганини курамиз. Инсон рухий ҳаёти ҳақидаги айрим фикрларни кадимги хитой ва хинд мутафаккирларининг асарларида ҳам учиратиш мумкин. Лекин инсон психикаси ҳақидаги мунтазам таълимотни биринчи марта юнон философи Аристотель (Арасту) (э.о.384- 322 й) яратган. У “Жон ҳақида» деган асарида психика ҳақида батафсил тўхталиб, унинг кўпгина томонларини тушунтиришга ҳаракат қилган. Шу билан бирга, узидан олдинги олимларнинг фикрларига тарихий шарҳ берган. Шунинг учун ҳам у психологиянинг «отаси» ҳисобланади.

Психик жараёнлар мианинг алоҳида хоссаси бўлиб, фақат мианинг фаолиятига боғлиқ ҳолда руй беради. Одам бош миyesi юксак даражада ташкил топган материя бўлиб, психика эса ана шу материянинг махсули, унинг функциясидир.

Психик ходисаларнинг қандай руй беришини билиш учун унинг моддий асоси – нерв системасига боғланган ҳолда ўрганиш керак, Чунки инсондаги барча психик жараёнлар бош мия ва нерв системаси фаолиятининг натижасидир.

Ҳеч қандай психик процесснинг уз-узича ҳосил булиши мумкин эмас, психика фақат у ёки бу кўзғовчининг миёга таъсири туфайлигина вужудга келади. Психиканинг бошланиши кўзғовчининг таъсири бўлса, унинг охириги натижаси организмнинг кўзғовчига жавобидир. Ҳар қандай психик фаолият мианинг акс эттирувчи, рефлектор фаолиятидангина иборатдир

Маълумки, психика ва онг бирданига пайдо булмаган, балки узок тарихий эволюция натижасида шаклланиб, ушиб, такомиллашиб борган. Дастлаб ерда ҳаёт пайдо булганда бир хужайрали ҳайвонлар вужудга келган. Уларга психик процесслардан сесканувчанлик хос булган. Секин – аста узок эволюция натижасида ҳайвонларнинг такомиллашиб бориши натижасида уларнинг нерв системаси ва бош миyesi ҳам усган. Мианинг ривожланиши эса турли психик процессларни вужудга келтирган.

Инсон психикасининг тараққиёти филогинез ва онтогинезни бошидан кечиради. Филогинез шуки, одамзод пайдо булгандан токи ҳозирги давргача авлоддан-авлодга психика такомиллашган ҳолда утган. Масалан, дастлабки одаминсон маймунлар ёки ибтидоий жамоа тузуми давридаги одамлар билан ҳозирги инсонлар психикаси уртасида бекиёс даражада катта фарк бор. Онтогинез эса бола тугилган кундан токи умрининг охиригача ёшининг ортиб бориши билан психикасининг ҳам ушиб, ривожланиб боришидир.

Психика ва онг

Купинча биз психика билан онгни бир маънода ишлатамиз. Бу тугри. Чунки психиканинг юксак шакли онг булиб ҳисобланади. Лекин психика инсонларга ҳам, ҳайвонларга ҳам хосдир, онг эса фақат инсонларга хос хусусиятдир. Шундай экан, ҳайвон психикаси билан инсон онгини бир-биридан фарк кила билмок керак. Яна шуни кушиш керакки, психика сузи мантик жихатдан олганда кенг маъноли, онг эса унга нисбатан тор маъноли тушунчадир.

Инсон онгининг ҳайвон психикасидан асосий фаркини куйидагиларда куриш мумкин:

1. Инсон хайвонлардан фарк килиб уз фаолиятининг булажак натижасини олдиндан кура олиши мумкин. Бундан ташкари, киши уз ишини олдиндан режалаштиради, уни бажариш учун энг осон йул, усулларни танлайди.

Агар хайвонлар атрофдаги мухитга онгсиз равишда мослашсалар, инсон эса уз эҳтиёжини купрок даражада кондиритиш учун мухитга онгли, режали равишда мослашади. Бу мослашиш меҳнат жараёни оркали булади.

2. Инсон шунинг учун уз фаолиятини режалаштирадики, олдиндан кура билдики, чунки у нуткка эгадир. Унинг нуткка эга булиши хайвонлардан ажратиб турувчи иккинчи муҳим фаркидир. Доимо бошқалар билан муносабатда булиш, китоб ўқиш, ишлаб чиқариш маданияти билан танишиш, техникани эгаллаш туфайли инсон уз онгини бойитиб, устириб боради.

3. Инсоннинг хайвонлардан яна бир муҳим фарқи шуки, у у жамият ичида, жамоа ичида яшайди. Жамиятда яшамасдан, жамоа аъзолари билан муносабатда булмасдан туриб инсон шахси шаклланмайди.

Инсоннинг онги меҳнат жараёнида, янги-янги меҳнат курулларини яшаш процессида ушиб боради.

Хулоса қилганимизда, психология инсон ва хайвонга хос булган психик жараёнларни, уларнинг пайдо булиш йулларини ва ривожланиш хусусиятларини урганадиган фандир. Психика эса бош миё ва нерв системасининг махсулидир. У доим ушиб, ривожланиб боради. Психиканинг энг юксак шакли онг булиб, у факат инсонларга хосдир. Онг шахсий ва ижтимоий шаклда булади.

Маърузанинг таянч тушунчалари: психика, психология, билиш, психик жараёнлар, психик ҳолатлар, психик функциялар, психик ҳодисалар, онг, филогинез, онтогинез.

Мустаҳкамлаш учун саволлар:

1. Психологияга таъриф беринг.
2. Психика нима? Уни идеалист ва материалистлар қандай тушунадилар?
3. Психиканинг рефлекс табиатини тушунтиринг.
4. Психика – билиш - онг уртасидаги асосий фарқларни сананг.

А Д А Б И Ё Т Л А Р

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тугрисида» ги Қонуни. Т. 1997 й.
2. Ғозиев Э. Психология. Т. 1994 й.
3. Ғозиев Э. Олий мактаб психологияси . 1997 й.
4. Умумий психология. А.В. Петровский таҳририда. Т. 1992й.
5. Умумий психологиядан хрестоматия. 1991й.
6. Платонов. К.К. Кизикарли психология. 1998й.

МАВЗУ : Ҳозирги замон психологияси тузилиши ва унинг принциплари

Режа:

1. *Психология ва бошқа фанлар.*
2. *Психологиянинг тузилиши.*
3. *Психологиянинг илмий текшириш методлари.*
4. *Хулоса.*

XVIII асрга келиб психология фалсафа таркибидан ажралиб чиқди ва мустақил фан даражасига кутарилди. Унинг мустақил бўлиши тез ривожланишга олиб келди. Натижада XX асрга келиб узининг энг муҳим муаммоларини ишлаб чиқа бошлади. Ҳозирги даврга келиб психология узининг алоҳида урганиш методларига, узига хос вазифаларига ва уз предметиға эға бўлиб қолди. Ҳозирги вақтда психологиянинг аҳамияти инсон ҳақидаги энг муҳим фанлардан бири сифатида ҳамма ерда тан олинмокда.

ПСИХОЛОГИЯ ВА ФАЛСАФА.

Психология фалсафадан ажралиб чиққан бўлсада, улар уртасидаги алоқа ҳозир ҳам сақланиб қолмокда. ҳозирги замон илмий психологияси асосида илмий философий тушунчалар, психика миёнининг маҳсули, у реал борлиқни акс эттиради деб тушунтирувчи диалектик материалистик қарашлар ётади. Фалсафа ва унинг ажралмас қисми бўлган билиш назарияси, яъни гносиология психиканиннинг атрофдаги борлиққа муносабати масаласини ҳал қилади ва психика атрофдаги оламнинг миёдаги акси, материя бирламчи, онг иккиламчи деб тушунтиради. Психология турли психик ҳодисаларни чуқур урганиш ва таҳлил қилиш асосида унинг инсон ҳаёти ва тараққиётидаги ролини тушунтиради, психик жараёнларнинг тараққиёт қонунларини очади.

Ҳозирги замон психологик йуналишлари, оқимлари ва мактабларининг илмийлик ва мустақиллик даражаси уларнинг уз предмети ва текшириш методларини асослашда қанчалик диалектик – материалистик нуқтаи – назарға яқинлашишларига қараб белгиланади. Шу нуқтаи назардан олганда ҳозирги замон психологиясида қандай ҳолатни қуриш мумкин?

ПСИХОЛОГИЯ ВА ТАБИАТ.

Психологиянинг мустақил фанға айланиши унинг табиийёт фани билан жуда яқндан алоқ унатишиға олиб келди. Маълумки, бунга XIX асрнинг иккинчи

ярмидаёк, яъни психологияга эксперимент методининг кириб келиши (Г.Фехнер) ва айникса, 1863 йилда И.М.Сеченовнинг «Бош мия рефлекслари» китобининг майдонга келиши билан асос солинган эди. Китобда психик ходисалар, табиат ходисалари сингари, албатта бирор сабаб туфайли, яъни нерв системасининг рефлексор фаолияти натижасида вужудга келишлиги курсатилган эди.

И.М.Сеченовнинг рефлексор назарияси И.П.Павловнинг шартли рефлекслар хақидаги таълимотида ҳамда унинг шогирдлари Л.А.Орбели, Л.К.Анохин, К.М.Биков, Н.И.Красногорский асарларида, шу билан бирга, А.А.Ухтомский, Н.А.Бернштейн, И.С.Бериташвили ва бошқаларнинг ишларида янада ривожлантирилди. Уларнинг бу таълимотлари психология фанининг табиий – илмий асоси бўлиб қолди. Ҳозирги пайтда бу таълимот Ўзбекистон Республикаси ва чет эл психологларининг мия фаолиятининг нейрофизиологик механизмларини чуқур урганишлари асосида янада ривожлантирилмоқда.

Психологияни чуқур урганиш табиат фанлари (умумий биология, физиология, анатомия қабилар) ни яхши билишни талаб этади. Психологиянинг қатор соҳалари, энг аввало солиштирма психология, зоопсихология, этология ва бошқалар уз навбатида табиат фанларининг бўлимлари ҳам бўлиб ҳисобланади.

Психология ва техник тараққиёт

XX аср ишлаб чиқаришнинг, техниканинг янги-янги турлари, алоқа воситаларининг жуда тез усганлиги билан, электроника, автоматикадан фойдаланила бошланганлиги, транспортнинг янги, товушдан тез турларини узлаштирилганлиги билан характерланади. Буларнинг ҳаммаси инсон психикасига жуда катта талаблар қўяди. Ҳозирги замон саноати, транспортида ва ҳарбий ишларда психологик факторларни, яъни кишининг имкониятлари, билиш жараёнлари – идроки, хотираси, тафакқури, шахснинг узига хос хусусиятлари – характери, темпераменти, реакцияларининг тезлиги ва бошқаларни ҳисобга олишга тугри келади. Товушдан тез ҳозирги замон самолётларида, улкан электросистемаларнинг оператив – диспетчерлик участкаларида ишловчи кишилар жуда кичик вақт ичида тезқ қарорга келишига тугри келади, акс ҳолда аварияларга сабаб бўлиши мумкин. Ана шундай мураккаб шароитда ишлай олиш учун кишиларда имконият бор – йуқлигини, уларнинг шу ишга яроқли ёки яроқсиз эканлигини аниқлашда психология фани олдига муҳим талаблар қўйилади. Инженерлар психологияси киши билан техника уртасидаги муносабатни урганувчи фан бўлиб, у техниканинг қўлгина соҳалари, бионика, кибернетика билан маҳкам боғлангандир. (гомеостат).

Психология ва педагогика

Психология энг аввало педагогика билан яқин алоқададир. Чунки ҳар иккала фан инсоннинг шаклланиши билан шуғулланади. К.Д.Ушинский «Узининг аҳамияти жихатидан бошқа барча фанларга қараганда психология педагогикага жуда яқин туради. Инсонни ҳар томонлама тарбияламоқ учун, аввало уни ҳар томонлама урганмоқ керак», - деган эди.

Илмий – техниканинг тараққиёти мисли курилмаган даражада тезлашган ва психологик тадқиқотлар соҳасида катор ютуқларга эришилган ҳозирги даврда шахсни ҳар томонлама ривожлантириш масаласида психологиянинг имкониятлари ва унинг укувчилар таълим-тарбиясидаги иштироки масаласига янгича ёндошишга тугри келмокда.

Илмий техниканинг тараққиёти педагогика олдига биринчи вазифадан келиб чикадиган иккинчи масалани ҳам кундаланг килиб куймокда. Маълумки, укувчилар узлаштириши лозим булган турли информациялар бекиёс даражада тез усмокда. Шу билан бирга, уларнинг жуда тез эскиришига ва алмаштириш кераклигига ҳам тўгри келмокда. Бундан шу нарса аниқ буладики, эсда олиб қилиниши ва сақланиши лозим булган материалларнинг маълум қисмигина ҳозирги замон талабларини қондириши мумкин. Бунда тафаккур сифатларини шакллантириш биринчи уринга чиқади, чунки укувчи доимо янгиланиб турадиган информацияларни мустақил равишда узлаштириб оладиган булиши лозим, токи у ўқишни тамомлагандан сунг ҳаётда доимо ушиб бораётган илмий – техника тараққиётдан орқада қолмайдиган булсин.

Психология фанининг тузилиши

Ҳозирги замон психологияси жуда ҳам қўп тармоқли фан булиб, унинг тармоқлари ривожланишнинг турли босқичида эканлиги ва ҳаётнинг турли соҳалари билан боғлиқлиги билан характерланади. Бундай сертармок булган психологияни қандай классификация қилмок керак? Классификация қилишнинг энг муҳим шартларидан бири психиканинг фаолият процессида ривожланишига асосланишдан иборатдир. Шундай қилиб, психологияни инсон фаолиятининг қонкрет турига қараб классификация қиладиган б булсак, унинг бир қанча тармоқлари борлигини қурамыз.

I. Мехнат психологияси. Бу инсон мехнат фаолиятининг психологик асосларини, мехнатни илмий асосда ташкил қилишнинг психологик томонларини урганади.

Мехнат психологияси маълум даражада мустақил бўлган, лекин бир-бири билан қамбарчас боғланган турларга булинади:

1) Инженерлар психологияси

2) Авиация психологияси.

3) Қосмик психологияси.

II. Педагогик психология.

Бу ҳам уз навбатида бир қанча турларга булинади:

1) Таълим психологияси. (дидактика ва хусусий методикаларнинг психологик асослари, программалаштирилган таълим, ақлий фаолиятларнинг шаклланиши ва бошқалар).

2) Тарбия психологияси. (тарбия методикасининг психологик асослари, укувчилар жамоаси психологияси, мехнат – ахлоқ тузатиш педагогикасининг психологик асослари).

3) Уқитувчи психологияси.

4) Ақли заиф болалар тарбияси психологияси.

III. Медицина психологияси. Бу шифокор фаолиятининг психологик томонларини ва қасал хулқини урганадиган фандир. Бу фан ҳам уз навбатида қуйидагиларга булинади:

- 1) Нейропсихология – бу бош мия нервлари фаолияти асосида вужудга келадиган психологик ҳолатларни урганади.
- 2) Психофармакология. – бу турли дориларнинг инсон психик фаолиятига таъсирини урганади.
- 3) Психотерапевт – бу касалларни даволашда психологик таъсир килишдан фойдаланиш йулларини урганади.
- 4) Психопрофилактика ва психогигиена – бу кишиларни психик томондан соғлом бўлишини таъминлашга оид тадбирлар ишлаб чиқиш билан шуғулланади.

IV. Юридик психология. Бу уз навбатида қуйидагиларга бўлинади:

- 1) Суд психологияси.
- 2) Криминал психология.
- 3) Меҳнат – тузатиш психологияси.

V. Ҳарбий психология.

VI. Спорт психологияси.

VII. Савдо психологияси.

Бордию, психология соҳаларини классификация қилишда психиканинг ривожланишини асос қилиб олсак, унда психологиянинг яна қуйидаги соҳалари мавжудлигини курамиз:

1. Ёш психологияси. Бу уз навбатида қуйидагиларга бўлинади:

- a) Болалар психологияси.
- b) Усмирлар психологияси.
- c) Ёшлар психологияси.
- d) Катта кишилар психологияси.
- e) Герантопсихология. (Қарилар психологияси).

2. Махсус психология.

a) Патопсихология – миянинг узиш даврида касалланиши туфайли психикада юз берадиган узғаришларни урганади.

b) Олегофренопсихология – бу миясида тугма камчилиги бор болалар психикасининг узиш масалалари билан шуғулланади.

c) Сурдопсихология – қарларнинг психик тараққиётини урганади.

d) Тифлопсихология – қурлар ва қуриш қобилияти пастларнинг психологик тараққиётини урганади.

3. Солиштирма психология – бу ҳайвонлар психикаси билан инсон психикасини таққослаб урганадиган фандир. Унинг тармоғи зоопсихологиядир.

4. Ижтимоий психология. Бу кишиларнинг жамоадаги узаро муносабати жараёнида вужудга келадиган психологик ҳолатларни урганади. Мода ва эскилик қолдиқларининг таъсири, турли миш-мишлар таъсирида ҳосил бўладиган жамоатчилик қайфиятини урганиш ҳам ижтимоий психология вазифасига қиради.

Унинг тармоғи дин психологиясидир.

5. Шахс психологияси. Бунинг вазифаси шахснинг индивидуал – психологик хусусиятлари: характери, олий нерв фаолияти типи ва темпераменти, қобилиятлари, ҳулкининг бош мотивлари, касбга қобилияти ва қуникмалари қабиларни урганишдир.

Унинг булимларига:

- a) Характерология.
- b) Индивидуал психологик фарклар типологияси
- c) Профессиография (касбга булган қобилияти ва маълум бир касбга ярокли эканлигини урганадиган фандир).

Психологиянинг текшириш методлари.

Психологиянинг илмий текшириш методлари хилма – хилдир. Шу билан бирга, уларни классификация қилиш ҳам турличадир. Биз машхур психолог Б.Г.Ананьев томонидан тавсия қилинган методларни санаб утишга ҳаракат қиламиз. У текшириш методларини тўрт гуруҳга бўлади:

Тадқиқот ишларининг биринчи – ташкилий гуруҳи уз ичига қиёслаш, лонгитюд (узлуксиз), комплекс (купёклама) деб аталган турларни олади.

Тадқиқот методларининг иккинчи гуруҳи эмпирик методлардан иборат бўлиб, унга кузатиш, эксперимент, тест, анкета, суров, социометрия, суҳбат, интервью, фаолият жараёни ва унинг махсулини таҳлил қилиш, биографик қабилар қиради.

Тадқиқот методларининг учинчи гуруҳига статистик (микдор) ва психологик (сифат) методлари қириб, улар олинган натижаларни қайта ишлашга мулжаллангандир.

Илмий тадқиқот методларининг туртинчи – шархлаш гуруҳи генетик ва доналаш методларидан иборатдир.

Талабалар билимини текшириш учун саволлар.

1. Психология фани ривожланишининг тарихий босқичларини санаб беринг?
2. Психология қайси фанлар билан ҳамкорликда иш қуради? Нима учун?
3. Психология фанларини классификация қилиб беринг?
4. Психологиянинг илмий текшириш методларини санаб беринг?

Адабиётлар:

1. Ғозиев. Э. Психология. Т.:1994 йил, 11-31 бетлар.
2. Умумий психология. А.В.Петровский таҳрири остида. Т.:1992 йил, 38-54 бетлар.
3. Вохидов.М. Психология. Т.:1984 йил, 18-36 бетлар.
4. Умумий психологиядан хрестоматия. М.:1981 йил.

ФАОЛИЯТНИНГ ПСИХОЛОГИК ТАХЛИЛИ

Режа:

1. *Фаолият ҳақида тушунча*
2. *Фаолиятнинг тузилиши.*
3. *Фаолиятни узлаштириш.*
4. *Фаолиятнинг турлари.*

Хар кандай тирик организмнинг фаоллиги эҳтиёжлар натижасида ҳосил булади ва ана шу эҳтиёжларни кондиритишга қаратилади. Буконуният инсоният оламига ҳам тегишлидир. Англаган ва англамаган, табиий ва маданий, моддий ва маънавий, шахсий ва шахсий – ижтимоий эҳтиёжлар кишида фаолликнинг турли шаклларини вужудга келтиради.

Хайвоннинг ҳатти – ҳаракати ҳамма вақт у ёки бу эҳтиёжни кондиритишга бевосита йуналтирилган булади. Эҳтиёж хайвонни фаолликка мажбур қилиш билан бирга, шу фаолликнинг шаклини ҳам белгилайди. Масалан, овқатланиш эҳтиёжи /очлик/ хайвонда овқатланиш фаоллигини вужудга келтиради – сулак ажратишга, овқат излаш ёки уни пойлашга, ердан қавлаб олиш ёки ютишга олиб келгади.

Инсоннинг ҳатти – ҳаракати эса бутунлай бошқача тузилишга эгадир.

ФАОЛИЯТ ҲАКИДА ТУШУНЧА

Агар хайвонларнинг ҳатти – ҳаракати атрофдаги нарсаларнинг таъсири билан белгиланса, кишининг фаоллиги эса энг ёшлиқ чоғидан бошлаб инсониятнинг тажрибаси ва жамият талаби билан бошқарилади. Ҳатти – ҳаракатнинг ана шу типи алоҳида хусусиятга эга бўлиб, психологияда у фаолият деган тушунча билан ифодаланади.

Инсон фаоллигининг узига хос хусусиятлари нимада? Энг аввало унинг фарқ қилувчи хусусияти шуки, иш – ҳаракатнинг мазмуни бутунлай эҳтиёж билан белгиланмайди. Эҳтиёж мотив сифатида иш ҳаракатга туртки беради, иш – ҳаракатнинг шакли ва мазмуни эса ижтимоий шароит, талаб ва тажрибалар билан белгиланади. Кишини ишлашга мажбур қилаётган мотив ундаги овқатга эҳтиёж бўлиши мумкин. Лекин киши, масалан, станокни бошқарар экан, очлигини кондиритиш учун эмас, унга топширилган детални тайёрлаш учун ишлайди. Унинг иш ҳаракатини мазмуни эҳтиёжлар билан эмас, балки жамият ундан талаб қилаётган бир маҳсулотни тайёрлаш мақсади билан белгиланади. Демак, фаолиятнинг биринчи фарқ қилувчи белгиси унинг киши томонидан англаганлиги ва маълум мақсадга йуналтирилганлигидир.

Иккинчидан, фаолият онг ва ирода билан бевосита боғланган булади. Чунки онгсиз ёки иродавий жараёнларсиз ҳеч қандай фаолиятни амалга ошириш мумкин эмас. Демак, фаолият англаган мақсад билан бошқариладиган кишининг ички /психик/ ва ташқи /жисмоний/ фаоллигидир.

Шундай қилиб, фаолият ҳақида гапириш учун аввало киши фаоллигининг мақсади қанчалик англаганлигини аниқлаш зарурдир.

Фаолият – бу борликка нисбатан фаол муносабатнинг шаклидир, у орқали инсон билан борлик уртасида алоқа урнатилади. Фаолият орқали киши табиатга, нарсаларга, бошқа кишиларга таъсир қилади. Ана шу ҳаракатларда киши узининг ички моҳиятини очиб, атрофдаги нарсаларга нисбатан субъект, одамларга нисбатан шахс ролини бажаради. У нарсаларнинг жавоб таъсирини бошдан кечириш орқали эса кишилар нарсалар, табиат ва жамиятнинг ҳақиқий, объектив, ички моҳиятини билиб олади.

Хар бир оддий ишни бажаришга қаратилган ва фаолиятнинг нисбатан тугалланган элементи иш – ҳаракат деб айтилади. Бу келтирилган мисолимиз

предметли иш – ҳаракатлардир. Чунки у ташки оламдаги у ёки бу предметнинг ҳолатини ёки хусусиятини узгартиришга қаратилган бўлади.

Ҳар қандай предметли иш – ҳаракат бир қанча ҳаракатлардан ташкил топади.

Бирор фаолиятни бажаришдаги барча ҳаракатлар киши томонидан назорат қилиниб тузатилиб борилади. Назорат қилиш ва ҳолатларни тузатиш қобилиятидан маҳрум бўлган касаллар ҳатто энг оддий иш-ҳаракатни ҳам мувоффақиятли бажара олмайдилар. Улар стаканни столдан олишда, оғизга олиб келишда ҳатоларга йул қуядилар.

Назорат қандай йул билан амалга оширилади? Бу сезги органлари /қуриш, эшитиш, мускул сезги ва бошқалар/ орқали амалга оширилади. Чунки ҳар бир иш – ҳаракатни бажараётганимизда барча ҳаракатларимизни қушимиз орқали ёки эшитиш сезгимиз орқали текшириб тураемиз.

Албатта, ҳаракатни бошқариш ва назорат қилишда бош миёна ҳам катта роль ўйнайди. Ҳар қандай ҳаракат узининг охирида оладиган натижасининг мақсадига қараб бошқарилади ва назорат қилинади. Бажарилган ҳаракатнинг натижалари унинг мақсади нуктаи назаридан баҳоланади ва тузатилади. Ҳар қандай иш ҳаракатни бажаришдан олдин унинг модели миёна тайёр бўлади, ана шу моделга қараб у бошқарилади, олинган натижа моделга қараб баҳоланади.

Ташки реал иш – ҳаракатдан ички ҳолатга ўтишдаги бундай жараён *ИНТЕРИОРИЗАЦИЯ* /ички ҳолатга ўтиш/ дейилади. Худди шу қабил ташки предметли фаолиятни ички психик фаолиятнинг экстериоризацияси натижаси деб қарашимиз мумкин.

Малакалар бирон иш – ҳаракатнинг мустаҳкамланган ва автоматлашган йул ва усуллари бўлиб, бу йул ва усуллар, одатда мураккаб онгли фаолиятни бажаришда қўлланади.

Малакалар автоматлашган ҳаракатлар сифатида ўқиш жараёнида ҳам, инсон фаолиятининг барча турларида ҳам катта аҳамиятга эгадир. Малакалар махсус зур беришсиз ҳамда онгли ҳаракатларга нисбатан тез содир бўлиши туфайли, фаолиятнинг айрим турлари ва мураккаб қўникмаларнинг амалга оширилишини енгиллаштиради.

Машқ - қўникма ҳамда қўракли усул ва ҳаракатларни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш мақсадида уларни қўп марта такрорлашдир. Машқ жараёнида ҳаракатлар қўқат мустаҳкамланибгина қўлмай, балки ўзгаради ва аниқ, тез ҳамда қўхта бажариладиган бўлади.

Машқлар жараёнида қўшининг ихтиёрий диққати бутун ишга ҳам, унинг айрим томонларига ҳам қаратилган бўлади. Бунда ҳаракатларнинг тўғри бажарилаётганлиги, асосан, қўз билан назорат қилинади.

МАЛАКАЛАР ҚОСИЛ ҚЎЛИШИГА ҚОС ҚЎНУНИЯТЛАР.

Малакалар қосил қўлишига оид бир неча қосуниятлар мавжуддир. Буларнинг энг асосийлари қўидагилар:

1. Малакалар қосил қўлиш жараёнидаги нотекислик. Малакалар қосил қўлишида ижобий ютуқлар билан бир қаторда, баъзан ҳато, нотўғри ҳаракатларга ҳам йул қўилади. Ижобий ютуқларнинг ўсиши бир текисда бўлмаслиги мумкин, яъни маълум бир даражада анча вақт тўхтаб, бирдан қўтарилиб кетиб ва яна вақтинча

пасайиши мумкин. Хар бир такрордан сунг, хатолар сонининг озайиши ҳам шундай нотекис булади.

2. Малакаларнинг кучиши ва тормозланиши.

Бизда малакалар сони канчалик куп булса, янгиларини хосил килиш шунчалик осон булади. Чунки илгари хосил килинган малакалар янгисини узлаштиришга кучли таъсир килади. Илгари мустахкамланган малакаларнинг янгисини хосил килишга ижобий таъсир курсатиши малакаларнинг кучиши деб айтилади. Масалан, бир музика асбобида чалишни билган киши бошқа музика асбобида чалишни анча осон узлаштиради ёки бир нечта чет тилини билган киши навбатдагисини анча осон билиб олади.

Мустахкамланиб кетган малакалар янги малакалар хосил килишга салбий ёки тормозланувчи таъсир курсатиши ҳам мумкин.

3. Малаканинг юксалиши ва пасайиши.

Малакалар юксалиш ва пасайиб кетиш хусусиятига ҳам эгадир. Агар малакалар такрорланиб, машк килиниб турмушда кулланиб бораверса у доим юксалаверади. Бордию малакалар анча вақт такрорланмаса, улар ескин пасайиб кетиши мумкин..

Фаолият турлари:

1. Уйин фаолияти.
2. Ўқиш фаолияти.
3. Мехнат фаолияти

Мавзу буйича талабалар билимини синаш учун тестлар:

1. Фаолият нима:

- А) билишга булган эҳтиёж ва шу асосда шаклланган мотивлар;
- Б) максадларимиз мазмуни ва уни бажариш усули;
- В) шахснинг онгида, хулк-атворида содир буладиган узгаришлар;
- Г) одамнинг ташки (жисмоний) ва ички (психик) фаоллиги.

2. Куникма – бу:

- А) фаолиятда фаоллик курсатиш;
- Б) фаолиятдаги иш харакатларни узлаштириш жараёни;
- В) кайта-кайта килинадиган амалий иш;
- Г) иш-харакатлар йигиндиси.

3. Малака – бу:

- А) иш-харакатларни узлаштириш жараёни;
- Б) иш-харакатларни машк килиш натижасида автоматлашиб кетиши;
- В) шахс фаолиятининг эҳтиёжи;
- Г) иш-харакатларни бажариш усуллари.

4. Куникма ва малакаларнинг шаклланиш конуни:

- А) пластиклик конуни;
- Б) нотакиклик конуни;
- В) юксалиш, тормозланиш, пасайиш конуни;
- Г) интеграция конуни.

Мавзунинг таянч тушунчалари: харакат, иш-харакат, фаолият, куникма, малака, одат,интериоризация, экстериоризация, уйин, ўқиш, мехнат.

АДАБИЁТЛАР

1. Умумий психология А.В.Петровский тахрири остида. Т. «Укитувчи» 1992. 97-134 бетлар.
2. Асмонов А.Г. Деятельность и установка. МДУ нашриёти. 1991.
3. Леонтьев А.И. Деятельность. Сознание. Личность. М. 1975.
4. Элькони Д.Б. Психология игрк. М. 1972.
5. Иванов П.И. Умумий психология. Т. «Укитувчи» 1974.

МАВЗУ: ПСИХИКАНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

- РЕЖА:*
1. *Психика материя эволюциясининг натижаси эканлиги.*
 2. *Психиканинг тараққиёт босқичлари.*
 3. *Хайвонларнинг инстинктлари, ўрганган ва «аклий» хатти-хараклари.*
 4. *Хайвонларнинг ўзаро алоқаси ва «тили».*
 5. *Одам психикаси ва онининг филогинез ва онтогинездаги тараққиёти.*

Инсон психикасининг пайдо бўлиши ва ривожланиши масаласи тадқиқотчилар олдида турган энг долзарб ва мураккаб масалалардан биридир. Илмий-материалистик таълимотга кўра психиканинг пайдо бўлиши материянинг ўзок ривожланиши натижасидир.

Органик ва аноорганик материя доимо ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда бўлади.

Хайвонлар психикасининг тараққиёти масаласи билан атокли рус психологи А.И.Леонтьев, зоопсихологлар К.Э.Фабри ва А.И.Северцов шуғулланганлар. К.Э.Фабри энг содда хайвонлар психикаси тараққиётини икки босқичга – куйи ва юкори босқичга булади. Психик тараққиётнинг куйи босқичи бир хужайрали, кisman куп хужайрали хайвонларга хос булиб, бу босқичда психика примитив ҳолатда булади ва хайвон ташки таъсирларга сесканувчанлик билангина жавоб беради. Ўсимлик ва хайвон шаклидаги барча тирик организмлар ўз эволюциясининг ҳамма босқичларида акс эттиришнинг биологик шакли сесканувчанликка эга бўлади. Сесканувчанлик тирик организмнинг биологик таъсирларга жавоб бериш қобилиятидир.

Оддий сесканувчанликни бир хўжайрали хайвонларда ҳам кўриш мумкин. Улар мухитнинг таъсирига ҳаракатланиш билан жавоб берадилар. Биологик таъсирларга организмнинг ўзига хос ҳаракатлари билан жавоб бериш усулига тропизм ёки таксис дейилади. Тропизмнинг бир канча тури фарк килинади. Буни куйидаги жадвалдан кўриш мумкин:

Тропизм турлари

Фототропизм	Тапотропизм
Термопропизм	Гелеотропизм
Хемотропизм	Баротропизм
Гидротропизм	

Кўпхужайрали хайвонларда кузгалувчанликнинг янги шакли- -- — сезувчанлик мавжуддир. А. А. Леонтьевнинг гипотезасига кура сезувчанлик генетик жихатдан олганда сесканувчанликнинг узидир. У ҳам мухитнинг ташки таъсирларига жавоб бериш асосида вужудга келади. Факат сезувчанлик сесканувчанликка нисбатан юқориок босқичдир.

К.Э.Фабри фикрича, психик тараққиётнинг иккинчи босқичи куп хужайрали хайвонларга хосдир. Куп хужайрали хайвонларда акс эттириш бир мунча юқори бўлади. Бундай хайвонларга қавакичлилар (гидра,медуза) ни киритиш мумкин. Улар ҳам бир хужайрали хайвонлар қаби сувда яшайди. Лекин қавакичлилар узининг тузилиши жихатдан бир хужайрали хайвонлардан анча мураккабдир. Уларнинг мураккаблиги хужайраларнинг бир- биридан фарк қилганлигидадир: танасининг ташки қисмидаги хужайралар қоплагич, ички хужайралар эса хазм қилувчи бўлади.

Эвалюция занжирининг юқориок қогонасида турган куп хужайрали хайвонларда тана тузулиши ҳам анча мураккаблашади, ер шароитига мос узғаришлар юз беради, турли таассуротларни акс эттирадиган сезги органлари вжудга келади, акс эттириш ҳам мураккаблашади.

Тугунли нерв системасига эга бўлган хайвонларда акс эттириш факат шартсиз рефлекслар орқалигина бўлмайди, балки ҳаёт давомида таъсирланишнинг тугма турига нисбатан анча янги, серҳаракат шакли – шартли рефлекслар ҳосил бўлади.

Тугунсимон нерв системасининг мураккаброк шакллари атрофни акс эттириш имқониятини оширади. Анча мураккаб тугунсимон нерв системасига эга бўлганлардан ўргимчаксимонлар ва хашоратларни олиш мумкин. Уларнинг организми анча мураккаб тузилишга эга. Хайвонларнинг эвалюцияси натижасида уларнинг рецепторида ажралиш (специализация) юз бера бошлайди. Масалан, қисқичбаканинг узун мойлови – туйғу органи, қалталари хид қилувчи органлардир.

Асаларида яна ҳам мураккаброк инстинктларни қўрағимиз. Маълумки бир асалари уясида тухум қўядиган қатта она ари, бир нечта эрқак ари ва жуда қўп ишчи арилар бўлади. Энг мураккаб қилиқлар ишчи ариларда бўлади. Улар ёши ўзгара қориши билан оилада турли ишларни қажаради: уй тозалайди, личинқаларни овқатлантиради, уй қуради, овқат ййгади, эшиқ олдида қоровуллик қилади.

Ёш хайвонлар инстинқтив ҳаракатларини қузағганимизда уларнинг ҳати- ҳаракатлари ҳеч қандай ургатишсиз юз қоришини, яъни ота- қоболарининг ҳаракатларини уз- узидан қакрорлаб қетақоришини қурағимиз. Лекин ёшларнинг ҳаракатлари қатқлариникига нисбатан бир мунча ёмонрок бўлади. Наслдан утаған ҳаракатлар праграммасини аниқ қажариш асосида ва тажрибанинг орқиси туфайли инстинқтлар ўсиб қоради.

Ҳаракатларнинг инстинқтив шакли факат бугимоёқлиларда эмас, балки барча умиртқали хайвонларда (қалиқ, анфбия, қуш ва хашоратларда) қуриш мумкин. Уларда қинсий, овқатланиш, химояланиш инстинқтлари қулаб учрайди.

Шундай килиб хайвонларнинг инстинктив ҳаракатларини 4 гуруҳга булиш мумкин:

Овкатланиш инстинкти – хайвонларнинг уз ва боласи учун овкат кидириб топиш, овкат гамлаш ҳаракатлари.

Химояланиш инстинкти - хайвоннинг уз ҳаётини ва омонлигини саклаш ҳаракатларида ифодаланиб, у икки куринишда содир булиши мумкин. Биринчиси, душманга хужум килиш, иккинчиси, узини химоя килиш. Хар бир хайвон узини душмандан саклаш учун бирор органидан (шохлари, туёклари, тиш-тирноклари, тиконлари каби) ёки захарли суюкликдан фойдаланади. Масалан, африка кобраси уз захарини 3,5 м масофага ота олади.

Насл колдириш инстинкти. Бу ота-оналик инстинкти сифатида куриниб насл-авлод учун гамхурлик килиш, уни маълум вақтгача овкат билан таъмин этиш, хав-хатардан саклаш, уз болаларини парвариш килиш тугма махоратига эга булиб, уз наслининг келажаги хакида гамхурлик килади.

Туда булиб яшаш инстинкти. Бу инстинкт хайвонларининг турли усуллар билан узаро алока килишида, хилма-хил шаклда биргалашиб, тудалашиб, пода булиб, гала булиб яшашларида зохир булади.

Юкори даражадаги хайвонларда биринчи уринда янги, бир мунча пластик, яъни шароитга караб узгара оладиган хатти-ҳаракатлар чикади. Улар оламни анча кенг акс эттириш имкониятини беради. Хайвонлар тараққиётининг канчалик юкори босқичида турса улар турли муввакат боғланишларни шунчалик тез хосил киладилар.

Оламни акс эттиришнинг бундан кейнги босқичи индивидуал ҳаёт тажрибалари асосида хосил килинган бир мунча мураккаб, шу билан бирга, пластик ҳаракатлар туфайли булади. Индивидуал пластик ҳаракатлар учун мухитни, шу пайтдаги шароитни анализ ва сентиз килиш хосдир.

Айникса сут эмузувчилар шароитни анча яхши тахлил кила оладилар ва узгарган мухитга уз ҳаракатларини мослаштира оладилар. Юкори даражадаги хайвонларда инстинктив ҳаракат билан бир каторда тез узгарувчан индивидуал ҳаракатлар – малакалар ва фахм билан алокадор ҳаракатлар ҳам мавжуд булади.

Б. Келлер маймуннинг ҳаракатларини батафсил кузатиб «Юкори даражада ташкил топган хайвонлар шароитни анализ килиш асосида фахм билан алокадор ҳаракатлар кила олади» деган хулосага келган. Кейинчалик америка психологи Иеркс, австрия психологи К.Бюлер, голландиялик психолог Бойтендаик ҳам маймунлар билан тажрибалар утказиб юкоридаги фикрни тасдикладилар.

Хайвонлардаги фахм билан алокадор ҳаракатларни урганиш масаласи билан рус олимлари ҳам шуғулланган. Бу ишни дастлаб зоопсихолог-дарвинист олим В.А.Вагнер бошлаб берган эди. Кейинчалик эса И.П.Павлов, Н.Н.Ладигина-Котс, Н.Ю.Войтонис, Г.З.Рогинский, Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев каби олимлар бу ишни давом эттирдилар. Айникса Ладигина-Котснинг шимпанзе боласи билан психикасининг ривожланиши устида утказган тадқиқотлари бутун жахонга машхурдир.

Рус олимларининг каламушлар, товуклар, карга, ит ва маймунлар устида олиб борган тадқиқотлари хайвонларда психиканинг ривожланиш босқичлари, уларда куникмалар хосил булиши ва фахм билан алокадор ҳаракатлар кила олишини билишда жуда катта ахамиятга эга булади.

Одамсимон маймунлар куплаб фахм билан алокадор ҳаракатлар кила олишда бошқа ҳайвонлар ичида алоҳида уринда туради. Масалан, одамсимон маймунларнинг бир тури приматлар бошқа сут эмизувчи ҳайвонларга караганда факат овкат манбаларинигина эмас, балки ҳамма турдаги нарсаларни тимирскилаб, текшириб куришга жуда устадир. Бундай кизиқишни И.П.Павлов «саботли», «бегараз кизикувчанлик», «синчковлик импулси» деб атаган эди.

Маймундаги ана шу хусусият, бунинг устига уларда кузнинг юксак даражада тараккий килганлиги уларнинг идрок доираларини бекиёс равишда кенгайтиради, тажриба бойликларини нихояда ошириб юборади ва куникмаларнинг таркиб топишида, мураккаб ҳаракат шаклларининг вужудга келишида бошқа ҳайвонларга караганда унга кенг имкониятлар яратади.

Бошқа ҳайвонларга караганда маймунларда текшириш рефлексининг кучлилиги улардаги кул типдаги оёкнинг мавжудлигидир. Чунки улар «кул» ёрдамида теварак-атрофдаги нарсалар билан жуда мураккаб муносабатларга киришиш имкониятига эгадир. Шунинг учун уларда бошқа ҳайвонларда булмаган вақтли боғланишлар куплаб ҳосил булади.

Ҳайвонлар ҳам узаро муносабатда буладилар ва бир-бирини тушунадилар. Хатто ганглиоз нерв системасига эга булган ҳайвонлар ҳам катта-катта галага уюшиб ҳаёт кечиради.

Чумолиларнинг тили янада мураккабдир. Олимларнинг утказган тадқиқотларидан маълум булишича, чумолилар бир-бирини жуда яхши тушунар экан. Бунда улар топган улжаси, хавф – ҳатар ва бошқа куп эҳтиёжлари ҳақида бир-бирини хабардор килади.

Хуш, улар қандай қилиб гаплашади? Купчилик олимлар чумолиларнинг узаро алоқа киладиган асосий тили – кимёвий тил булса керак, дейишади. Чумолилар қайси томонга юришини, хавф-ҳатарни ва бошқа сигналларни хидли модда чиқариш билан маълум килади. Кимёвий сигналлар чумолиларнинг бир-бири билан алоқа қилиш йулларидан бири холос. Умуман олганда, бу ҳашоратларнинг «нутки ва алоқа воситалари хилма-хил».

Ганглиоз нерв системасига эга булган ҳайвонларнинг турли киёфада туришлари, товуш сигналлари, хид тарқатишлари, ҳар хил усулда суйқалишлари уларда тил вазифасини утайди.

Ҳашоратларнинг тудадаги ялпи ҳатти –ҳаракатлари мақсадга мувофиқлиги ва уйғунлиги билан кузатувчини ҳайратда қолдиради. Лекин уларнинг бу ҳаракатлари негизида ахборот олувчи ҳайвонларнинг бир хилдаги реакциялари ётади. Уларнинг реакцияларида заррача ҳам англаш, ахборотларни қайта ишлаш ҳолларини мутлақо учратмаймиз.

Ҳайвонлар тили қанчалик мураккаб ва хилма-хил булмасин, улар бир-бирини қанчалик яхши тушунмасин, ҳайвонлар «тили» да битта энг муҳим нарса етишмайди, у ҳам булса ҳайвонлар тили тажриба алмашиш ва уз тажрибасини кейинги авлодга мерос қилиб бериш воситаси була олмайди. Ана шуниси қанчалик ҳайвонлар тили инсонлар тилидан тубдан фарқ килади.

Юқоридагилардан қурииб турибдики, психиканинг таракқиёти нерв системасининг таракқиёти билан қамбарчас боғлиқ экан. Одамнинг нерв системаси

эса бош мия ва унинг кобик кисми шаклланганлиги билан белгиланади ва унда психиканинг энг юксак куриниши – онгнинг пайдо булганлигини курсатади.

Инсон психикаси хайвон психикасидан узининг куйидаги хусусиятлари билан фарк килади:

1. Инсон узи англаган заруратга кура онгли хатти-харакат килиш қобилиятига эга.

2. Одамнинг хайвондан иккинчи фарки унинг куролларни яратишга ва саклашга лаёкатли эканлигидир. Хайвонлар ҳам курол ясаши мумкин, лекин улар куролни одамлар сингари биргалашиб, жамоа булиб ясамайди.

3. Инсон психик фаолиятининг ажралиб турадиган учинчи белгиси ижтимоий тажрибанинг биридан иккинчисига утказилиб туришидир.

4. Хис-туйгулардаги тафовут хайвон билан инсон уртасидаги туртинчи жуда мухим тафовут булиб хисобланади. Хис-туйгу иккисида ҳам бор. Факат инсон бошқа кишининг гам-гуссасини ва кувончини биргаликда бахам кура олади, факат одамгина табиат манзараларидан завкланади.

5. Инсон психикасининг хайвон психикасидан энг мухим фарки уларнинг ривожланиш шарт-шароитларида куринади. Агар хайвонлар психикасининг усиши биологик конунлар асосида руй берса. Инсон тажрибани узлаштирмасдан, узига ухшаганлар билан мулокотда булмасдан туриб унинг онги ривожланмайди. Масалан, Амола ва Камола. Шундай экан, инсон ижтимоий муносабатлар махсулидир.

Мавзу буйича таянч тушунчалар: сесканувчанлик, тропизм сезувчанлик, инстинкт, хайвонлар куникмаси, интеллектуал хулк, онгисизлик, онг, зоопсихология

Мавзу буйича талабалар билимини синаш учун тестлар:

1. Психиканинг филогинездаги тараққиётга хос хусусиятлар:

А) тропизм, инстинкт, куникма, интеллектуал харакат;

Б) уйин, ўқиш, меҳнат жараёни;

В) организмнинг ёруғлик ва иссиқлик таъсиридаги харакати;

Г) ижтимоий муҳитнинг кулайлиги

2. Тропизм бу:

А) ташки дунёни сезгилар ёрдамида акс эттириш;

Б) тугма хатти-харакатлар тизими;

В) биотик таъсирларга махсус харакатлар ёрдамида реакция бериш;

Г) организмнинг онг ёрдамида бошқаралиши

3. Инстинкт бу:

А) биотик омилларга организмнинг жавоби;

Б) организмнинг кузговчилар таъсирига берилиши;

В) наслдан-наслга утадиган онгсиз харакатлар тизими;

Г) харакатларнинг мақсадга мувофиқлиги

4. Инсон ва хайвоннинг асосий фарки нимада?

А) характер хислатларида;

Б) сезги ва идрокда;

В) нутк, тил, тафаккурда;

Г) организмнинг тузилишида.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Оллох калбимизда, юрагимизда. Т., 1999.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда. Т., 1999.
3. Виготский Л.С. Проблемк развития психики. Педагогика 1983.
4. Виготский Л.С. Поведения животнқх и человека. 1960.
5. Воронин ва бошқ. Физиология вқшей нервной деятельности и психология. М., 1984.
6. Гоноболин Ф.Н. Психология. Укитувчи. 1976.
7. Леонтьев А.Н. Проблемк развития психики. МДУ нашриёти. 1972.
8. Павлов И.П. 20 летний опкт объективного изучения вқшей нервной деятельности животнқх. Асарлар, 2-том, 1951.
9. Павловские средк. 2-том, 1953.
10. Рахмонова М. Психология курсида курсатмалилик. Т., 1981.
11. Тих Н.А. Предистория общества. МГУ. 1976.
12. Умумий психология. Петровсикй тахририда. Т., 1992.
13. Хрестоматия по общей психологии. М. 1988.
14. «Фан ва турмуш» журнали. 7-сон. 1966 йил. 24-26-бетлар.
15. «Фан ва турмуш» журнали. 10-сон. 1966 йил. 12-14-бетлар.
16. «Фан ва турмуш» журнали. 4-сон. 1972 йил. 24-26-бетлар.

МАВЗУ: МОТИВАЦИЯ ВА ҲИС-ТУЙГУЛАР ПСИХОЛОГИЯСИ

- РЕЖА:*
1. *Мотивация сохаларининг умумий тузилиши.*
 2. *Мотивацияни урганишга оид асосий ёндашувлар.*
 3. *Хис-туйгулар ва уларнинг физиологик механизмлари.*
 4. *Эмоционал ҳолатларнинг хилма-хиллиги.*

Киши идрок этиш, хотирлаш, хаёл суриш ва фикрлаш жараёнида факат воқеликни билиб қолмай, балки ҳаётдаги у ёки бу нарсаларга муносабат билдиради, унда уларга нисбатан ижобий ёки салбий ҳис-туйғу уйғонади. Мамнун бўлиш, суюниш, газабланиш кабилар ҳис-туйғуларнинг қуринишларидир. Ҳис-туйғулар кишининг уз ҳаётида нималар юз бераётганига, нималарни билиб олаётганига ёки нима билан машғул бўлаётганига нисбатан узица турли хил шаклда билдирадиган ички муносабатидир. Ҳис-туйғулар узининг кечишига қура узгариб турадиган психик жараёндир.

Ҳис-туйғуларни бошдан кечиришнинг турли шакллари- эмоция, аффе́кт, кайфият, қучли ҳаяжонланиш /стресс/, эхтирос қуринишларига эга бўлади. Ҳис-туйғулар шахснинг эмоционал соҳасини ташкил этади.

Кишида ҳис-туйғулар унинг эхтиёжлари қондирилиши жараёни қандай кечаётганлиги белгиси сифатида намоён бўлади.

Барча психик жараёнлар қабии эмоционал ҳолатлар, ҳис-туйғуларнинг кечиши ҳам мия фаолиятининг натижаси бўлиб ҳисобланади. Эмоциянинг пайдо бўлиши ташки оламда қуй берадиган узгаришлардан бошланади. Бу узгаришлар киши ҳаёти ва фаолиятининг қонланишига ёки қасайишига, бир хил эхтиёжларнинг пайдо

булишига ёки йуколишига, киши организми ичида юз берадиган жараёнлардаги узгаришларга олиб боради. Хис-туйгулар кечишига оид физиологик жараёнлар ҳам мураккаб шартсиз ва шартли рефлекслар билан богликдир.

«Хиссиёт» / «эмоция»/ ва «хис-туйгу» деган сузлар купинча синонимлар сифатида кулланилади. Торрок маънода олганда, бу кандайдир бироз доимийрок хис-туйгуларнинг бевосита ва вақтинча бошдан кечирилишдан иборатдир. «Эмоция» сузи рухий хаяжонланиш, рухий характерланиш деган маънони беради.

Эмоциялар стеник ва астеник турларга булинади. Стеник хислар кишининг гайратлантирса, астеник хислар эса унинг фаолиятини сусайтириб юборади.

Кишини тез чулгаб оладиган ва шиддат билан утиб кетадиган хис-туйгу аффект /хиссий портлаш/ деб айтилади. Бу пайтда киши онг билан ишлай олмайди, узини бошқара олмайди, назорат кескин сусайиб кетади, ирода узига буйсунмайди.

Кайфиятлар унча кучли булмаган, лекин узок вақт давом этадиган баркарор хисдир. Кайфият шоду-хуррамлик ёки кайгули, тетиклик ёки ланжлик, хаяжонли ёки маюслик, жиддий ёки енгилтаклик, жиззакилик ёки мулойимлик кабилар тарзида кечади.

Стресс – кучли хиссий зурикишдан иборат жараён. Хиссий зурикиш хавф-хатар тугилган, киши хафа булган, уялган, тахлика остида колган вазиятларда руй беради.

Эхтирослар деб киши хатти-харакатлари йуналишини белгилайдиган, баркарор, чукур ва кучли хисларга айтилади. Масалан, рассомликка, мусикага эхтирос, бедана уриштириш кабиларга эхтирос.

Хис-туйгулар хайвонларга ҳам хос. Лекин инсоннинг хис-туйгулари уз мазмуни ва кечишига кура хайвонникидан тубдан фарк килади. Масалан, жирканиш, фахрланиш, хасад килиш, шоду-хуррамлик, зерикиш, хурмат килиш, бурчни хис этиш кабилар факат инсонга хос булади.

Интеллектуал / аклий / хис-туйгуларга билишга кизикиш, ажабланиш, шубхаланиш, таажжубланиш, ишонч каби хислар киради. Буларнинг барчаси ижобий характерга эга булиб кишини билишга, урганишга, иштиёк билан ишлашга ундайди.

Маънавий хис-туйгуларга дустлик-уртоклик, Ватанга мухаббат, инсонпарварлик, хамдардлик, содиклик, уялиш, меҳнатни севиш каби хис-туйгулар киради. Бизнинг ахлокий етуклигимиз, тарбияланганлигимиз ана шу хислар оркали белгиланади.

Эстетик хис-туйгуларга бизнинг гузал, чиройли, ёкимли нарсалардан завкланишимиз, шодланишимиз, хузур килишимиз, рохатланишимиз кабилар киради. Бу хисларнинг манбаи гузал табиат, санъат, адабиёт, чиройли турмуш кабилар булиши мумкин.

Интеллектуал, маънавий, эстетик туйгуларни фаолият ва муомала жараёнида бошдан кечирамиз. Социал вокеликка нисбатан бутун хиссий муносабатлар бойлигини ифодалагани учун уларни юксак хис-туйгулар деб ҳам айтамыз.

Мавзунинг таянч тушунчалари: хис-туйгу, эмоция, хиссий тон, стеник хис, астеник хис, аффект, рухланиш, стресс, кайфият, праксик хис, интеллектуал хис, эстетик хис, маънавий хис, юксак хис, хиссиёт.

Мавзу бўйича талабалар билимини синаш учун саволлар:

1. Ҳиссиёт деб нимага айтилади ва унинг ҳосил бўлиш манбалари?
2. Эмоционал ҳислар ва унинг турлари қайсилар?
3. Аффект нима ва қандай қилиб унинг олди олинади?
4. Юксак ҳислар қайсилар?

Адабиётлар:

1. И.Каримов «Ўзбекистон XXI асрга интиломда» Т. 1999 й.
2. А.В.Петровский таҳрири остида «Умумий психология» Т. 1992 й.
3. Ф.Н.Гоноболин «Психология» Т. 1976 й.

МАВЗУ: ИРОДА ПСИХОЛОГИЯСИ

Режа:

1. *Иродавий ғаракатлар, ирода акти ва унинг тузилиши.*
2. *Шахсинг иродавий тузилиши.*
3. *Ирода сифатлари ва уни тарбиялаш.*

Ирода инсонгагина хос муҳим хусусият бўлиб, у шахсинг турли-туман фаолиятларида намоён бўлади. Ирода инсон фаоллигининг муҳим томонини ташкил этади.

Одам теғарак-атрофдаги оламни уз сезги, идроклари ёрдамида билиб, урганибгина колмай, уни уз эҳтиёжлари, заруриятларига мослаб узгартиради ҳам. Уз ақл-идроки ёрдамида зарур натижани кулга критиш учун қачон, қаерда ва қандай қуч –ғайрат сарф этиш зарурлиги, иш фаолиятини қандай ташкил этиш кераклигини белгилайди. Қуп холларда мураккаб қатти-ғаракатлар натижасидагина тегишли ютук кулга критилади. Бундай қаракат давомида объектив ва субъектив қийинчиликларни енгиб утишга туғри келади.

Қуч-ғайратни вужудга келтириш, қанча вақт қуч-ғайрат зарур бўлса, уни ушанча вақт саклаб туриш учун қишига ирода керак. Ирода қиши онгининг шундай бир соҳасики, бу орқали одам уз ишига фаол қришади ва уни мувофиклаштириб боради. Ирода туғайли қиши уз шахсий ташаббуси билан, онгли заруратдан келиб қикқан холда, олдиндан режага солинган йуналишда ва олдиндан назарда тутилган қуч-ғайрат билан тегишли иш қаракатларни бақариши мумкин. Бундан ташқари, одам уз психик фаолиятини тегишли равишда уюштириш ҳамда уни муайян бир мазмунга йуналтириши ҳам мумкин..

Одам узидаги эмоционал қолатни сиртига қикармасликка, ташқи томондан билинтирмасликка қаракат қилиши, гоҳо ташқи томондан муғлако бунинг ақси бўлган қолатларни ифода этиши ҳам мумкин. Хуллас, ирода, бир томондан, одам қатти-қаракатини йуналишга солади ёқи уни бирор қаракатдан саклаб қолади,

иккинчи томондан, мавжуд вазифа ва талаблардан келиб чиққан ҳолда кишининг психик фаолиятини уюштиради.

ШАХС ВА ИРОДАВИЙ ХАРАКАТЛАР.

Одамнинг иродавий ҳаракатлари уз олдига қўйган мақсадларини, турли-туман юмушларини шунчаки бажаришдангина иборат эмас. Балки иродавий ҳаракат узига хос хусусиятга эгадир. Бунинг маъноси шуки, одам уз олдига турган ва унинг учун жуда катта аҳамиятга эга бўлган мақсадларга узи учун унчалик аҳамиятли бўлмаган бошқа ҳатти-ҳаракат мотивларини бўйсундиради.

Ирода кишининг уз ҳатти-ҳаракатларини онгли равишда бошқаришни, бир қатор интилиш ва истакларни тийиб туришни такоза этади. Иродавий ҳаракат шундан иборатки, бундан одам узини-узи идора қилади, узини-узи қўлга олади, уз хис-туйғуларини назорат қилиб туради ва керак бўлиб қолган пайтларда уларни боса олади. Ироданинг намоён бўлиши иш-ҳаракатларда онгнинг иштирок қилиши билан боғлиқ бўлган шахс фаоллигидир.

Иродавий фаолият шахс томонидан кенг миқёсда англашган ва психик жараёнларни амалга ошириш характери жиҳатидан иродавий зур беришни талаб қиладиган бир қатор ишларни такоза қилади.

Қўпинча иродавий фаолият одамнинг ҳаёт йўлини аниқлайдиган, унинг ижтимоий кийёфасини қўрсатадиган қарорларга қилиш билан боғлиқ бўлади. Бунда бурч ҳисси, Ватан ва халқ олдигаги бурчини аниқ англаш намоён бўлади. Буларга мисол қилиб Улуғ Ватан уруши давридаги кишиларимизнинг қаҳрамонлиқларини қўрсатишимиз мумкин.

ИРОДАВИЙ ХАРАКАТЛАРНИНГ НЕРВ-ФИЗИОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ.

Иродавий фаолият турли-туман ҳаракатлар натижасида амалга оширилади. Ҳаракатлар эса суяк-мускул системасининг фаолияти туфайли вужудга келади. Маълумки, инсонда турли ҳаракатларни вужудга келтирадиган 600 дан ортиқ катта ва кичик мускуллар мавжуддир. Бу мускулларнинг ҳаракати алоҳида-алоҳида, бир-биридан ажралган ҳолда эмас, балки уларнинг биргаликдаги фаолияти туфайли ҳосил бўлади. Инсоннинг исталган бир ҳаракатида бир гуруҳ мускуллар албатта иштирок этади. Бош миёя ярим шарларида ҳаракатларни бошқарувчи махсус участка бор. Бу ердан танамизнинг барча қисмларига нерв тоалари кетган бўлади. Бу марказ тесқари алоқа усулида ишлайди ва ҳаракатларимизни бошқариб, тартибга солиб туради. Бордию ҳаракат маркази ишдан қикса, одамнинг ҳаракатлари ҳам бир-бири билан уйғунлашмайди, издан қикади, қилмокчи бўлган иш-ҳаракатларни одам тугри бажара олмайдди. Буни спиртли ичимлик истеъмол қилган киши ҳаракатида қўриш мумкин.

Ироданинг нерв-физиологик механизми сифатида бош миёя катта ярим шарлари қўстининг шартли рефлекслар ҳосил қилишдан иборат бўлган фаолиятини ҳам қўрсатиш мумкин.

Демак, иродавий ҳаракатларнинг механизми бош миёядаги ҳаракат маркази фаолияти, суяк-мускул сиситемасининг фаолияти, шартли рефлекслар ва иккинчи сигналлар системаси ташкил этади.

ИРОДА АКТИ ВА УНИНГ СТРУКТУРАСИ.

Иродавий ҳаракатларнинг дастлабки бошлангич нуктаси ҳаракат мақсадининг вужудга келиши ва шу мақсаднинг уртага қуйилишидир.

Мақсад - кишининг шу пайтда керакли ва зарур деб топган иш- ҳаракатларини тасаввур этиши демакдир.

Мақсадни тасаввур қилиш одатда, шу мақсадга эришиш, истак-орзуни амалга ошириш йулидаги интилишга боғлиқ бўлади. Масалан, киши кийин ахволга тушиб қолса, шу ахволдан бир амаллаб қутилишини ўз олдига мақсад қилиб қуяди. Киши шу вазиятни маълум даражада ўзгартириш, бир нимага барҳам бериш, бир нима қушиш ва шу каби мақсадларни ўз олдига мақсад қилиб қуяди.

Хатти-ҳаракатни мақсад қилиб қуйиш кишининг меҳнат фаолияти, касб-корига боғлиқ бўлган вазифаларига ва турмушдаги бурчларига қараб белгиланади. Киши жамиятда, жамоада тутган ўрни мақсад қуйишга таъсир этадиган муҳим омил ҳисобланади.

Кишида қилиб чиқадиган эҳтиёжлар дарров яққол тасаввур қилинадиган мақсад тарзида ҳосил бўла қолмайди. Қўнғилда кечаётган эҳтиёж ва интилишлар турли даражада англаниши ва турлича тасаввур қилиниши мумкин.

Масалан, эҳтиёж ва интилишлар баъзан истак тарзида қўнғилдан кечади. Истак шундай ҳолатки, бунда одам ўзига нимадир етишмаётганини, ниманидир истаётганини ҳис қилиб туради, ўша нарса нима эканини яхши тасаввур қила олмайди. Тилак интилишнинг шундай босқичи, бунда киши ҳаракат мақсадини англаб етади, лекин ўнга эришиш йўллари ва воситаларини ҳали тушуниб етмайди.

Эҳтиёж яна қучайиб бораверади. Натижада интилиши мақсадларидан ташқари, ўнинг йўл, усул ва воситалари ҳам аста-секин англашилиб боради. Интилишнинг бундай тула англанилган босқичи хоҳиш деб айтилади.

Мақсаднинг ва ўнга етишиш йўллариининг маъқул ва номаъқуллигини белгилаб берадиган ҳамма нарса иш-ҳаракат мтоивлари деб айтилади. Киши нега бошқа бир мақсадни эмас, балки худди шу мақсадни ўз олдига қўймоқда, шу мақсадга етишмоқ учун бошқа йўл ва воситалар билан эмас, балки худди шу воситалар билан иш қуришнинг сабаби нима деган саволга жавоб мотив деб аталади. Мақсадларни, ўларга эришиш йўллари ва воситаларини танлаш жараёни баъзан ички қураш характериға эға бўлади. Бу қурашда турли қуч ва жозибаға эға бўлган бир неча мотив майдонға чиқади. Бу жараён мотивлар қураши деб юритилади. Мотивлар қураши қупинча тафаккур билан ҳиссиёт уртасидаги қурашдан иборат бўлади. Бундан ташқари, бу бурч ҳисси билан ўнга оид бўлган қандайдир бошқа шахсий ҳис уртасидаги қураш тарзида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Мақсадга эришиш йўллари ва воситаларини танлаш жараёни, режалаштириш мотивлар қураши билан боғланган бўлиб, қарорға қелиш билан тугайди. Қарорға қелиш муайян бир мақсадни ва шу мақсадга эришиш йулидаги ҳаракат усулларидан бирини танлаб олиш демакдир. Тез қарорға қелиш суръати бир қанча сабабларға, жумладан, эҳтиёжға, ҳал қилувчи мотив қучиға, вазиятға, ҳиссиётға, тафаккур ва ҳаёлнинг тараққиёт даражасиға, кишининг турмуш тажрибаси ва билимларига, дунёқараши, темперамент ва характериға, бошқа кишиларнинг маслахати, буйруги,

таклифларига боғлиқдир. Бундан ташқари, мақсаднинг аҳамиятлилигига, бирорта қарорга келтирувчи фаолиятнинг характериға ҳам боғлиқ бўлади.

Қатъият қатъан тезлик билан қарорга келишдағина эмас балки, қарорни тез ва дадил бажаришда ҳам зохир бўлади. Тезлик билан қарорга келиш ваа уни белгиланган муддатда бажариш – қатъиятни намойиш қилиш демақдир.

Қабул қилинган қарор мустаҳкам ёки бўш бўлиши мумкин. Бир марта қабул қилиниб, кейинчалик ўзгартирилмайдиган ва маълум вақт давомида албатта бажариладиган қарор қатъий ва мустаҳкам қарор дейилади. Қарор қабул қилинсаю, кейин ё ўзгартирилса, ёки бошқа янги қарор билан алмаштирилса, ёхуд бутунлай бекор қилинса, бундай қарор бўш қарор дейилади. Қатъий ва мустаҳкам қарорга келиш ироданинг ижобий хусусиятидир.

Қарор унга мувофиқ келадиган қоралар қуриш ва ҳаракат қилиш учун қабул қилинади. Қарордан ҳаракатга утишни қарорни ижро этиш дейилади. Ироданинг энг муҳим ва асосий босқичи қарорни ижро этишдир.

Одатда иродавий ҳаракатлар 2 хил: жисмоний ва аклий бўлади. Жисмоний ҳаракатларға ҳар хил меҳнат операциялари, ўйин ва спорт машғулотилари ва бошқалар қиради. Аклий ҳаракатларға эса масала ечиш, ёзма ишлар, дарс тайёрлаш, илмий тадқиқот ишлари олиб бориш қабилар қиради Қўп вақт такрорланиб ўзлашиб кетган, қуниқма ва малакаларға айланган ҳаракатлар ҳам мураккаб иродавий ҳаракатлардандир.

Қарорни ижро этиш, одатда, маълум вақт, муддат билан боғлиқ бўлади. Қарор кечикмасдан, белгиланган муддатда ижро этилса, бу ироданинг ижобий сифатидан далолат беради.

Аммо қабул қилинган қарор ҳамиша бажарилавермайди, айрим ҳолларда эса ўз вақтида бажарилмай қолади. Ижроси пайсалға солинадиган ёки бутунлай ижро этилмайдиган қарорлар ниятлар деб айтилади.

Бир қатор ҳолларда қарорга келиш бошқа қўчли эҳтиёжларнинг таъсирини зарурий тарзда енгилш билан боғлиқ бўлган жиддий характердағи ички зур бериш билан боғлиқ бўлади. Ўзидағи қаршилиқларни енгилш билан боғлиқ бўлган бундай жараён иродавий зур бериш дейилади. Иродавий зур бериш онгнинг, аввало нерв-мускул апаратининг махсус зуриқишида ифодаланади ва организмнинг ташқи ўзғаришларида намоён бўлади. Бундан ташқари, зур бериш учун яна қўч сарфлашға ҳам тугри келади.

Иродавий зур бериш ва иродавий ҳаракат мақсадға эришилш йулида ўчрайдиган тусиқларни енгилшда намоён бўлади. Тусиқлар эса икки хил: ички ва ташқи тусиқлар бўлиши мумкин.

Ироданинг навбатдағи босқичи ижроға баҳо бериш бўлиб ҳисобланади. Баҳо бериш қилинган ишни маъқуллаш, оқлаш ёки қоралашдан иборат бўлади. Бу баҳо қабул қилинган қарор ёки бажарилган ҳаракатлардан мамнун бўлиш ёки мамнун бўлмаслик туфайли келиб чиккан махсус ҳиссий кечинмаларда ифодаланади.

Демақ, ирода инсонғағина хос ноёб психик жараёндир. Ў инсоннинг онгли ҳаракатларида намоён бўлади. Ирода туфайлиғина турли қаршилиқларни енгилб ўз мақсадимизға эришамиз. Ирода жуда мураккаб тузилишға эғадир. Ў қўплаб ҳаракат босқичларини ўз ичига олади.

Мавзунинг таянч тушунчалари: мақсад, мотив, мотивлар кураши, ирода, ирода акти, иродавий зўр бериш, қарор, қарорни ижро этиш, ижрога баҳо бериш, дадиллик, қатъиятлилиқ, матонатлилиқ, сабр-тоқатлик.

Мавзу бўйича талабалар билимини синаш учун саволлар:

1. Фаоллик нима?
2. Мотив ва мотивлар курашини тушунтиринг.
3. Ирода қандай босқичларда юз беради?
4. Ирода сифатларига нималар киради?

Адабиётлар:

1. Каримов И. Ўзбекистон ХХІ аср бусагасида. Т.: 1999.
2. Умумий психология.. А.В.Петровский тахририда. Т.: 1992.
3. Ғозиев Э. Олий мактаб психологияси. Т.:1997.
4. Гоноболин Ф.Н. Психология. Т.:1976.
5. Иванов П.И. Ирода ва уни устириш. 1965.
6. Токерева В.А. Кучли ирода ва мустақкам характер эгаси бул. Т.:1969.
7. Хрестоматия по общей психологии. 1995.
8. Психология: изолхли лугат. Т.: 1998.
9. Рахмонова М. Психология курсида курсатмалиилик. Т.: 1981.

Мавзу: ШАХС ПСИХОЛОГИЯСИ

Режа:

1. *Шахс хақида тушунча.*
2. *Шахснинг тузилиши ва фаоллиги.*
3. *Шахс тараққиётини ҳараката келтирувчи кучлар. Шахснинг шаклланиши.*

Мустақилликка эришган Ўзбекистонда келажаги буюк давлат кураётган эканмиз, унинг фаол курувчиси булган шахснинг психологияси масалаларини урганиш ва ишлаб чиқиш гоят катта аҳамиятга эгадир. Бу масалани урганиш янги кишини камол топтириш назарияси ва практикаси илмий жихатдан ишлаб чиқишда муҳим ўрин тутди.

Шахс ижтимоий муносабатлар системасининг, ижтимоий ҳаётнинг кўп қиррали, мураккаб звеносидир. У бир томондан ижтимоий – тарихий тараққиётнинг маҳсули бўлса, иккинчи томондан ижтимоий тараққиётни таъмин этувчидир.

Биз психологияни ўрганар эканмиз, индивид, шахс, индивидуаллик тушунчаларини бир-биридан фарқ қилишимиз керак. Одамнинг инсон жинсига мансублиги индивид тушунчаси билан ифодаланади. Биз ката ёшдаги нормал одамни ҳам, чакалокни ҳам, тилни ва оддий малакаларни узлаштира олмайдиган телаларни ҳам индивид деб атай оламиз. Бирок булардан факат биринчисигина шахс, ижтимоий мавжудот ҳисобланади. Ижтимоий муносабатларга киришувчи ва ижтимоий тараққиётда фаол иштирок этувчи одамгина шахс деб аталади. Индивид сифатида дунёга келган одам кейинчалик шахсга айланади.

Шахс жамият аъзосидир. У омманинг синфнинг ажралмас қисмидир. У омма билан ҳаракатланиб тарихни яратади. Шахс ижтимоий бойликлар яратувчидир.

Шахснинг шахс бўлишлиги учун у фаолликка ҳам эга бўлиши керак. Чунки фаолиятдаги фаоллик шахснинг муҳим белгисидир. Фаоллик ҳамиша яхши яшашга йўналтирилган бўлади. Киши яхши яшаши учун, жамиятни ривожлантириш учун атайлаб фаоллик кўрсатади. Бу шахснинг онглилик белгисидир.

Шахснинг характерли белгиларидан бири индивидуалликдир. Индивидуаллик ҳар бир шахснинг ўзигагина ҳос бўлган, такрорланмайдиган шахсдир. Индивидуаллик кишининг характери, темпераменти, психик кечинмаларининг ўзига ҳос хусусиятлари, ҳиссиёти ва фаолиятининг мотивларида кўринади. Ана шунга кўра кишилар бир-бирларидан фарқ қиладилар. Дунёда қанча одам бўлса, шунча индивидуаллик мавжуддир. Ҳеч ким бир-бирини ўрнини боса олмайди. «Ўнта бўлса, ўрни бошқа» мақоли индивидуалликка ҳам нисбатан айтилгандир.

Шахс тушунчаси қадимдан мавжуд бўлиб, у дастлаб актёр ниқоби, кейинчалик эса актёр маъносини англатган. Чунки сахнадаги кўриниш ўзгариши билан актёр маскаси ҳам ўзгарган. Бундан ташқари, киши турли шароитда ўз қиёфасини ўзгартириши ва ўзини бир неча ҳил қилиб кўрсатиши ҳам мумкин. Киши артист каби турли ролларни бажариши мумкин.

Шахснинг психологик тузилиши, психологик хусусиятларининг бирикмаси ҳар бир конкрет одамда барқарор бирликни ташкил этади, бу эса шахс психологик тузилишининг нисбатан доимийлиги деб қаралиши мумкин. Психик ҳолатлар доим ўзгариб турса ҳам, ҳар турли ижтимоий гуруҳларда ва ҳар ҳил ҳаётӣ вазиятларда одам ўз зиммасига олган роллари билан боғлиқ ҳолда ҳулқ – атвори ўзгариб турса ҳам, ёшнинг ўзгариб бориши ва ҳоказолари билан боғлиқ бўлган ўзгаришлар содир бўлса ҳам шахснинг психик қиёфаси маълум даражада барқарор бўлиб қолаверади.

Шахснинг психологик тузилишига икки ҳил қараш мавжуддир. Идеалист олимлар шахс тузилишини фақат биологик факторлар (анатомик – физиологик тузилишга) боғлаб тушунтирсалар, бошқалари фақат ижтимоий факторларга боғлайдилар. Аслида шахс тузилишида икки факторнинг ҳам роли бор. Лекин шахс тузилиши ва унинг шаклланишида ижтимоий факторнинг роли каттадир. Чунки шахс ижтимоий категориядир.

Бундан ташқари, шахс фаоллигининг манбаи масаласида ҳам икки ҳил қараш мавжуддир. Биринчи гуруҳ тарафдорлари шахс активлигини биологик факторларга боғлайдилар. Шахснинг шаклланишини ва фаоллигини биологик факторларга боғловчилардан энг оммавийси фрейдизм бўлиб ҳисобланади. БУ таълимотнинг асосчиси австриялик врач ва психолог Зигмунд Фрейд бўлиб, унинг таълимотига кўра шахс психологик ҳаётининг асосини жинсий лаззат олишга қаратилган туғма, онгсиз майллар ташкил этади.

Фрейднинг баъзи шогирдлари унинг бу таълимотига қарши чиққан. Масалан Адольф Адлер (1870 – 1937) нинг фикрича, шахс психологик ҳаётининг асосини сексуал майл эмас, балки устунликка, ҳокимиятга, бошқа кишилар устидан ҳукмронлик қилишга булган табиӣ майл ташкил этади.

Ваҳоланки, шахс фаоллигининг манбаи турли эҳтиёжлардир. Мана шу эҳтиёж одамни маълум тарзда ва маълум йўналишда ҳаракат қилишга ундайди. Эҳтиёж шахс фаоллигининг манбаи сифатида намоён бўладиган ва унинг конкрет яшаш шароитига боғлиқлигини ифодаловчи ҳолатдир.

Шахс эҳтиёжларидан ташқари, қизиқишларга ҳам эга бўлади. Қизиқишлар деганда одамнинг билиш жараёни билан боғлиқ эҳтиёжларининг ҳиссий намоён бўлиши

тушунилади. Билиш эҳтиёжларини қондириш билимлардаги камчиликларни тўлдиришга, шароитга яхшироқ мослашишга, ўзи учун аҳамиятли нарсаларни тушунишга ёрдам беради.

Фаолият жараёнида кизиқишларнинг роли нихоятда каттадир. Кизиқишлар мазмунига, мақсадига, кенглиги ва мустаҳкамлигига қараб классификация қилиниши мумкин.

Шахс ўз эътиқодига ҳам эга бўлади. Эътиқод шахснинг ўз қарашлари, принциплари, дунёқарашларига мос равишда ҳаракат қилишга ундовчи англаниган эҳтиёжлар йиғиндисидир. Эътиқодли киши ҳеч қачон ўз принциплари, қарашлари, мақсадларидан чекинмайди. Ҳозирги тарбиямиздан мақсад ҳам эътиқодли, имонли, маънавий етук кишиларни тарбиялаб етиштиришдир.

Шахсда тилаклар ҳам мавжуд бўлади. Тилак ҳатти – ҳаракат мотиви бўлиб, у кишини ҳаракат қилишга ундайди. Тилак ният, орзу, эҳтирос шаклларида намоён бўлиши мумкин. Улар юксак ва паст бўлиб, одамлар фаолияти ва жамият ҳаётида турли роль ўйнаши мумкин.

Қизиқишлар, эҳтиёжлар, эътиқодлар, тилаклар англанилган ҳаракатлардир. Лекин инсонда англанилган мотивлардан ташқари, англанилмаган майллар ҳам борки, инсон ҳаётида катта аҳамиятга эгадир.

Фаолиятга нисбатан англанилмаган майллар орасида энг кўп ўрганилгани кўрсатма бериш масаласидир. Бу масалани грузин психологи Д.Н.Узнадзе ва унинг ходимлари ишлаб чиққан.

Кўрсатма бериш деганда билиш фаолияти билан боғлиқ бўлган эҳтиёжни маълум усулда қондиришга тайёр туриш тушунилади. Кўрсатма бериш шахснинг ўзи англаб етмаган бир ҳолатдир. Бундай ҳолатда шахс бирор эҳтиёжини қондириши мумкин бўлган маълум фаолиятга тайёр турган бўлади.

Кишининг ўз мақсадига эришиш йўлида учрайдиган қийинчиликлар туфайли унда ишончсизлик, умидсизлик ҳолатлари ҳосил бўлади. Буни фрустрация дейилади.

Фрустрация кишини тажанг, тажовузкор, кўпол қилиб қўйиши ёки аксинча уни ювош қилиб қўйиши мумкин. Ўқувчиларга тарбия беришда фрустрацияни олдини олиб, енгиб бўлмайдиган нарса йўқлигини, бу қийинчиликлар вақтинча эканлигини айтиб, ишонтириб уларда истикболни яратиш керак.

Шахс ижтимоий, конкрет – тарихий шароитларда яшаши, таълим-тарбия олиши туфайли таркиб топади. Шахс тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи нимадан иборат? Бу масалани ҳал қилиш юзасидан психология тарихида иккита оким мавжуд бўлиб, улардан биринчиси шахс психик тараққиётининг биогенетик концепцияси, иккинчиси эса социогенетик концепциясидир.

Биогенетик концепцияга кўра инсон шахсининг тараққиёти биологик фактор, яъни наслий фактор билан белгиланади. Бу концепцияга кўра, одам психик фаолиятининг шаклларигина эмас, балки бу фаолият шакллариининг мазмуни ҳам гўё туғилишидан пешонасига ёзиб қўйилган эмиш, одамнинг психик тараққиёт босқичлари ва уларнинг юзага келиш тартиблари аввалдан белгиланиб қўйилган эмиш. Биогенетиклар педагоглардан болада тақдир йўли билан қандай шахсий сифатлар юзага келишини билиб туришни, лекин уларнинг юзага келишига қаршилиқ қилмасликни, аксинча ёрдам беришни талаб қиладилар.

Социогенетик концепция шахснинг тараққиётини унинг атрофидаги ижтимоий муҳитга боғлаб тушунтирадilar. Уларнинг айтишича «одам ижтимоий муҳит нусхасидир». Социогенетик ҳам биогенетиклар сингари ривожланаётган одамнинг шахсий фаоллигини инкор қиладilar. Одам фақат атрофидаги муҳитга мослашадиган, пассив роль ўйнайдиган мавжудот деб қарайдилар. Агар социогенетик концепцияни тўғри деб билсак, у ҳолда нима сабабдан баъзи ҳолда бир ҳил муҳитда ҳар ҳил одамларнинг етишиб чиқиши тушуниб бўлмайдиган масала бўлиб қолади.

Шахс тараққиётини ҳаракатлантирувчи кучлар муаммосини ҳал қилишда диалектик материализм таълимотига асосланиш лозим. Шахснинг фаоллиги одамни англаган ёки англамаган мотивларининг мураккаб системаси орқали фаолиятга ундовчи эҳтиёжлар йиғиндисига боғлиқдир. Бироқ эҳтиёжларни қондириш жараёни ички қарама – қаршилиқларга эга бўлган жараёндир. Одатда эҳтиёжлар пайдо бўлиши биланоқ қондирилмайди. Эҳтиёжларни қондириш учун моддий воситалар, шахснинг фаолиятга маълум даражада тайёр бўлиши, билимлар, кўникмалар ва шу кабилар зарурдир.

Шахс тараққиётида ирсият ва муҳитнинг ролини тўла инкор қилиб бўлмайдилар, балки ҳар иккисининг ҳам маълум даражада ўз ўрни бор. Лекин шахс тараққиётини белгиловчи асосий омил таълим – тарбия бўлиб ҳисобланади.

Мавзу бўйича таянч тушунчалар: индивид, шахс, индивидуаллик, шахснинг қизиқишлари, шахснинг дунёкараши, шахснинг эътиқоди, конформизм, фрустрация

Мавзу бўйича талабалар билимини синаш учун саволлар:

1. Индивид, шахс ва индивидуалликни бир-биридан фарқлаб беринг.
2. Шахснинг тузилиши деганда нимани тушунаси?
3. Шахснинг қизиқиши, дунёкараши, эътиқоди нима?
4. Шахс шаклланишининг асосий омиллари қайсилар?

АДАБИЁТЛАР

1. Каримов И. «Баркамол авлод – Ўзбекистон келажагининг пойдевори». Т.:1997
2. Умумий психология. А.В.Петровский таҳририда. Т.:1992, 206-249 бетлар.
3. Божович А.Г. Психология личности. 1979.
4. Узнадзе Д.Н. Психологик тадқиқотлар. 1989.
5. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.:1982.
6. Петровский А.В. Личность.Деятельность. Коллектив. М.: 1982.
7. Гоноболин Ф.Н. Психология. Т.: 1978, 31-36 бетлар.
8. Платонов К.К. Қизиқарли психология. Тошкент, 1971, 380-414 бетлар.

МАВЗУ: МУЛОКОТ

Режа:

1. *Мулокот тугрисида тушунча ва мулокотнинг купкиррали характери.*

2. *Мулоқотда қайтарма алоқа, мулоқот тренинги.*
3. *Педагогик мулоқот. Тил.*
4. *Нутқ ҳақида тушунча, унинг турлари, функциялари.*

МУЛОҚОТ – одамлар уртасида биргаликдаги фаолият эҳтиёжларидан келиб чиқадиган боғланишлар ривожланишининг куп қиррали жараёнидир. Мулоқот биргаликда фаолият курсатувчилар уртасида ахборот айирабошлашни уз ичига олади. Бундай ахборот айрибошлаш муносабатининг коммуникатив шакли сифатида таърифланади. Одамлар мулоқотга киришаётганда улар тилдан фойдаланадилар. Мулоқотнинг иккинчи жихати – мулоқотга киришувчиларнинг узаро биргаликдаги ҳаракати – нутқ жараёнида факат сузлар билан эмас, балки ҳаракатлар, хатти – ҳаракатлар билан ҳам бир – бирини тушунишдан иборат.

Нихоят, мулоқотнинг учинчи жихати мулоқотга киришувчиларнинг бир – бирларини идрок этишларида намоён булади. Шундай қилиб, ягона мулоқот жараёнида шартли равишда учта томонни – коммуникатив /ахборот узатиш/, узаро биргаликдаги ҳаракат қилишни ва узаро бир – бирини идрок қилишни курамиз.

Киши биргаликда фаолият курсатаётганда заруратга қура бошқа одамлар билан бирлашиши, улар билан мулоқотга киришиши, яъни алоқа урнатиши, узаро ҳамжихатликка эришиши, керакли ахборот олиши ва жавоб тарикасида ахборот бериши лозим ва хоказо. Бу уринда мулоқот фаолиятнинг бир томони, бир қисми, унинг энг муҳим информатив коммуникация сифатида намоён булади.

Юқорида айтганимиздек, мулоқотда биз тилдан фойдаланамиз. Тил мулоқотга киришувчилар уртасида алоқа боғланишини таъминлайди. Негаки, тил шу мақсад учун танланган сузлар моҳиятига қура **КОДЛАШТИРГАН** ҳолда ахборотни бераётган киши ҳам, унинг қодини очган, яъни унинг маъносини тушунган ва шу ахборот асосида уз ҳулқ – атворини узгартирган, бу ахборотни қабул қилаётган киши ҳам тушунади. Агар қодни тушунмаганда эди, томонлар бир – бирини тушунмас ва нотурғи хатти – ҳаркатлар қилган булур эди. Масалан, қадимги Вавилондаги минора қурилиши.

Нутқ – бу оғзаки коммуникация, яъни тил ёрдамида мулоқот урнатиш жараёни демақдир. Ижтимоий тажрибада бирон – бир мазмунни аңлатадиган сузлар оғзаки коммуникация воситаси ҳисобланади. Сузлар эшиттирилиб ёки овоз чиқармасдан айтилиши, ёзиб қуйилиши ёки қар – соқов қишиларда маълум бир мазмунга эга булган имо – ишоралар воситасида алмаштирилиши мумкин.

Қуйидаги нутқ турлари фарқ қилинади: ёзма ва оғзаки нутқ. Уз навбатида оғзаки нутқ диологик ва монологик нутқларга булинади. Оғзаки нутқнинг энг содда тури **ДИАЛОГ**, яъни бирор нарсани муҳоқама қилаётган суҳбатдошлар нутқидир. Оғзаки нутқнинг иккинчи тури **МОНОЛОГ** нутқ булиб, уни бир қиши бошқасига ёки уни тинглаётган қуплаб қишиларга қарата гапиради. Бунга уқитувчининг ҳикояси, уқувчининг қенггайтирилган жавоби, маъруза ва шу қабилар қиради.

Диалог нутқда тил қоидалрига унчалик риоя қилинмаса ҳам суҳбатдошлар бир – бирларини тушунаверади.

ЁЗМА нутқ инсоният тарихида оғзаки нутқдан анча кейин пайдо булган. Ёзув туфайли одамлар тупланган тажрибаларни авлоддан авлодга туласича етқазииш имқони туғилди. Бордию бу тажрибалар оғзаки нутқ тарзида утқазилганда

бузилиши, узгариши, хатто йуколиб кетиши мумкин эди. Масалан, бобоколонимиз Имом ал-Бухорий томонидан «Хадис»ларни ёзма туплашга утилганлиги.

Ёзма нутк ҳам диалог ва монолог шаклларида учрайди. Нуткнинг нерв – физиологик механизмини эшитиш ва ҳаракат анализаторлари ташкил этади. Чунки ахборотни қабул қилиш ва уни бошқаларга бериш учун аввало эшитиш анализаторлари яхши ишлаши керак. Гапираётганда эса упка, оғиз мускуллари фаол ҳаракатга келади. Айниқса, артикуляцион аппарат яхши ишлаши керак. Бунинг фаолиятсиз бирорта ҳарф ёки суз ҳосил бўлмайди. Нуткнинг нерв – физиологик механизмларини бош миёдаги нутк марказлари ҳам ташкил этади. Олимларнинг, айниқса, А. Р. Луриянинг тажрибалари шуни курсатадики, бош миёдаги нутк марказлари ишдан чиқса, нуткни тушуниш ёки нутк сузлаш бирданига издан чиқар экан. Биз узаро мулоқотда тил, нуткнинг узидангина фойдаланиб қолмасдан, балки қул, бармоқ ва юз ҳаракатлари, имо – ишора, оҳанг, пауза, қулғу, қуш ёши қилиш ва шу қабилардан ҳам фойдаланамиз. Булар оғзаки коммуникация воситалари – сузларни тулдирувчи ва қучайтирувчи, баъзан эса урнини босувчи белгилар тизимини ташкил этади.

ТАЪЛИМ – бу аввало ахборот жараёнидир. Уқитувчи уқувчига билимларни маълум қилади /тегишли ахборот беради/ ва уз навбатида тесқари алоқа тарзида ундан баён қилинган билимлар қандай узлаштирилганлиги ҳақида тасаввур ҳосил қиладиган ахборот олади. Бу ахборот уқувчиларнинг диққат билан утиришларида, уқитувчига қараб туришларида, юз ифодаларида уз аксини топади. Агар тесқари алоқа бўлмаганда эди уқитувчи берган ахборотининг уқувчилар томонидан қандай қабул қилинаётганини билмаган бўлур эди. Тесқари алоқа уқитувчига уз нутқини давом эттириш ёки тухтатиш, иш турини узгартириш, умуман фаолиятини корректура қилиш имконини беради.

Педагог болаларга ахборот узатиш жараёнида уларга тарбиявий таъсир этиб ҳам боради, яъни узининг идеаллари, қарашлари, одоби, ҳаракат усулларини уларга утқазиб ҳам боради.

Мулоқотнинг учинчи вазифаси – бу қишининг қиши томонидан идрок этилиши, тушунилиши ва бажарилиши демақдир. Қиши бошқа одамларни урганар экан, улар билан биргаликда фаолият курсатади, истикболларини яхшироқ ва янада ишончлироқ аниқлаб олиш имкониятига эга бўлади. Қилишиб олинган ҳаракатларнинг мувоффақияти улар ички дунёсининг аниқ уқиб қикилганлигидир.

Қишиларда мулоқот маданиятини тарқиб топтириш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Мулоқот маданияти қишиларда тасодифан ёки мактаб таълими таъсирида шаклланади. Масалан, уқитувчи биринчи синфданок уқувчиларга тугри гапиришни, саволларга қенг ва батафсил жавоб беришлиқни, сураганда уридан туриб гапириш лозимлигини ургатиб боради. Болалар ёши улғайғач, масалан, қатта мактаб ёшида уқувчилар бадий адабиёт ёки маҳсус педагогик адабиётларни ўқиш орқали муомала маданияти ҳақида яна ҳам қенгроқ тушунчага эга бўладилар. *Лекин муомала маданиятини маҳсус машқ қилиш орқали урганишининг зарурлиги ҳеч қимга сир эмас. Психологик тренинг, яъни муомалани машқ қилиш икки хил вазифани бажаришни назарда тутлади, биринчидан муомаланинг, айниқса педагогик муомаланинг умумий қонуниятларини урганишни, иккинчидан, педагогик коммуникациянинг «технологиясини» эгаллаш, яъни профессионал педагогик муомала қуниқма ва малақаларини шакллантиришни назарда тутлади.*

Психологик тренинг назарий ва амалий томонларга эга. Амалий томони укувчилар билан буладиган муомала куникмалари ва малакаларини эгаллашга ҳамда уларни чиниктиришга қаратилган машқлар: дарснинг барча босқичларида изчиллик билан ҳаракат қилиш куникмаларини, педагогик иш давомида мушакларнинг зуриқишини сундириш малакаларини, ихтиёрий диққатни тақсимлаш малакасини шакллантиришга, қузатувчанликни устиришга қаратилган машқларни тақозо қилади.

Мулоқот маданиятини эгаллашни машқ қилишда магнитофон ёзувлари, видеотасвирлардан фойдаланиш ҳам қатта аҳамиятга эга. Чунки бундай ёзувлар булажак укутувчининг ўз нутқини такомиллаштириш, овозини созлаш, гапираётганда қоматини тугри, тик тутиш, ортиқча, қераксиз ҳаракатлар, мимикалардан ҳоли бўлиш имконини беради. Шунинг учун булажак педагоглар нутқ маданиятини, муомала маданиятини эгаллашда ана шунга ухшаш машқлардан фойдаланиш қерак.

Энг муҳими, киши нутқни тарбиялаш бўйича олдига аниқ мақсад қўйиши ва ана шу мақсад асосида қатъий машқлар олиб бориши лозим. Масалан, киши адабий тилда сузлашга урганишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган бўлса, фақат дарс пайтидаги жавобларидагина эмас, ҳар қандай шароитда, ҳар бир киши билан бўлган мулоқотда ҳам ўзини гапларини назорат қилиб бориши, шевачиликка йўл қўймаслиги лозим. Ўз – ўзини назорат қилиш бўлмаса киши ҳеч қачон нутқ маданиятини, муомала маданиятини эгаллай олмайди, у нотик бўла олмайди.

Мавзу бўйича таянч тушунчалар: мулоқот, мия, нутқ, коммуникатив мулоқот, интерактив мулоқот, перцептив мулоқот, педагогик мулоқот, мулоқот тренинги, мулоқот маданияти.

Талабаларнинг мавзу юзасидан билимларини синаш учун тестлар:

1. Мулоқот – бу:

- А) ҳаётий муҳим масалаларни бошқа одамлар билан ҳал қилиш жараёни;
- Б) инсонни амалий ва назарий фаолиятни ташкил этиш усули;
- В) эътиқод, дунёқараш ва идеалларнинг шаклланиш жараёни;
- Г) болаларда ақлий, ахлокий хисларининг пайдо бўлиш жараёни.

2. Педагогик мулоқот – бу:

- А) педагогик қузатувчанлик, ташаббусқарлик;
- Б) педагог ва укувчиларнинг биргаликда ҳаракат қилиш усули;
- В) таълим-тарбияни бошқариш жараёни;
- Г) укувчилар жамоаси билан муносабат.

3. Мулоқот воситаси – бу:

- А) оғзаки нутқ;
- Б) ёзма нутқ;
- В) тил;
- Г) ички нутқ.

4. Коммуникацияда кенг фойдаланиладиган нутқ:

- А) ички нутқ;
- Б) оғзаки нутқ;

- В) ёзма нутк;
- Г) афазиялар

МАВЗУ: ДИҚҚАТ

Режа:

1. *Диққат хакида тушунча ва унинг нерв физиологик механизмлари.*
2. *Диққат турлари.*
3. *Диққатнинг асосий хусусиятлари.*
4. *Диққатнинг ривожланиши.*

ДИҚҚАТ – психик фаолиятнинг йуналтирилиши ва шахс учун ахамиятли булган объект устида тупланишдир. Йуналтирилиши деганда психик фаолиятининг танловчилик характери, объектни ихтиёрий ёки беихтиёрий танлаш тушунилади. Укувчи мактабда уқитувчининг тушунтиришларига кулок солаётганда, мана шу эшитиш фаолиятини онгли равишда танлаб олган, уз диққатини этишиш фаолиятига онгли равишда каратган булади. Укувчининг бирор бошқа нарсага чалгимасдан, укув материалининг мазмунига зехн куйиб утиришида унинг диққатини йуналиши ифодаланади.

Психик фаолиятнинг йуналтирилиши деганда факат ана шу фаолиятни танлаш тушунилиб колмай, балки ана шу танлаганини саклаб колиш ва куллаб – кувватлаш хам тушунилади.

Диққат психик фаолиятининг йуналтирилиши билан бирга унинг тупланишини такозо килади. Психик фаолиятнинг бир жойга тупланиши – мазкур фаолиятга хеч кандай алокаси булмаган хамма бошқа нарсалардан диққатни чалгитиш демакдир. Диққатнинг бир жойга тупланиши деганда мазкур фаолиятга бутунлай берилиш, унга озми – купми чукур эътибор бериш тушунилади.

Диққат хар кандай фаолиятнинг мухим шартидир. Диққатсиз хатто энг оддий ишларни хам бажариш мумкин эмас. Диққат меҳнатнинг барча жараёнида, ижодий фаолиятда, ўқишда айникса катта ахамиятга эга. К.Д.Ушинский «Диққат рухий ҳаётимизнинг шундай ягона бир эшигидирки, онгизгизга кирадиган нарсаларнинг барчаси шу эшик оркали утиб киради», - деб ёзган эди.

Диққатнинг нерв – физиологик механизмини И.П Павловнинг ёзишича ориентировка рефлекси ташкил этади. Буни Павлов «бу нима» рефлекси деб хам атаган эди. Бундан ташкари, диққат маълум нерв марказларининг кузголиши ва миядаги бошқа нерв марказларининг тормозланиши билан хам богликдир.

И. П. Павлов томонидан кашф этилган нерв процессларининг индукцияси конуни диққатининг физиологик асосларини тушуниб олиш учун мухим ахамиятга эгадир. Мана шу конунга мувофик бош мия пустининг бир жойида пайдо булган кузголиш бош мия пустининг бошқа жойларида тормозланишни юзага келтиради. Ва аксинча, бош мия пустининг айрим бир жойида юзага келган тормозланиш бош мия пустининг бошқа жойларида кучли кузголишни пайдо булишига олиб келади. Айни шу пайтнинг хар бир онида мия пустида кузголиш учун оптимал, яъни нихоятда кулайлиги билан характерланувчи кучли кузголиш учоги мавжуд булади.

А.А. Ухтомский томонидан илгари сурилган *ДОМИНАНТА* принципи ҳам диққатнинг физиологик асосларини аниклаш учун катта аҳамиятга эга. Шу доминанталик принципига мувофиқ миёда кузголишнинг ҳар доим устун турадиган ҳукмрон учоги айтилиши шу дамда миёга таъсир этиб, унда юзага келаётган ҳамма кузголишларни қандайдир равишда узига тортиб олади ва бунинг натижасида бошқа кузголишларга нисбатан унинг ҳукмронлиги янада ошади.

Одатда доминанта субдоминантага, субдоминанта эса доминантага утиб туради. Бу эса диққатнинг бир нарсадан иккинчи нарсага кучиб туришининг нерв физиологик механизмини ташкил этади. Курилиб турибдики, Павлов билан Ухтомский таълимотлари бир – бирига қарам – қарши эмас, балки мазмун жиҳатдан ухшашдир.

Жиддий диққат, одатта узига характерли бўлган ташқи факторлар билан боғлиқ бўлади, нарсани яхшилаб идрок қилишга қаратилган ҳаракатлар билан /тикилиб қараш, диққат билан эшитиш/, ортиқча ҳаракатларни тўхтатиш, нафас олишни секинлаштириш, диққат учун характерли бўлган юз характерлари билан боғлиқ бўлади.

Диққат уч турли бўлади: ихтиёрсиз диққат, ихтиёрий диққат, ихтиёридан кейинги ёки мувофиқлашган диққат.

ИХТИЁРСИЗ диққат мақсадсиз, режасиз юз беради. Бундай ҳолларда фаолият марокчилиги, кизикарилиги ёки қўйилмаганда содир бўлишлиги билан узига жалб қилади. Одам узига таъсир қилаётган нарсаларга, ҳодисаларга, бажараётган фаолиятига беихтиёр берилиб кетади.

Ихтиёрий диққат деб онгимизни аниқ мақсад асосида ва идоравий куч ёрдамида керакли объектга йўналтиришга айтилади. Агар ихтиёрсиз диққатда иш бизни узига шунчаки жалб қилиб олса, ихтиёрий диққатда биз диққатимизни қаратиш учун ўз олдимизга онгли суратда мақсад қўямиз, қийинчиликларни енгиб, диққатни тўплаш учун қўрашиб ва ҳар қандай бошқа нарсаларга берилмаслик учун ирода қўйини сарфлаб диққатимизни онгли равишда нарсага қаратамиз. Ихтиёрий диққатнинг характерли хусусияти ҳудди мана шу мақсад қўлашда, иродавий зўр беришда намоён бўлади.

Ихтиёрий диққат иродамизнинг намоён бўлишидир. Қандайдир бирор фаолият билан шуғулланишга қарор қилар эканмиз, диққатимизни ҳатто айти чогда биз учун кизикарли бўлмаган, лекин биз шуғулланишни лозим топган нарсаларга онгли суратда қаратамиз. Демак, ихтиёрий диққат ихтиёрсиз диққатдан сифат жиҳатдан фарқ қилади.

Ихтиёрий диққат ихтиёрсиз диққатдан қилиб чиққан. Одамда ихтиёрий диққат меҳнат жараёнида юзага келади. Чунки меҳнат мақсадга мувофиқ фаолиятдир. Мақсад қўлаш эса ўз таркибига диққатни йўналтиришни ҳам олади. Ижтимоий ҳаёт эҳтиёжлари одамда ўз диққатини меҳнат фаолияти учун муҳим аҳамиятга эга бўлмаган нарсаларга қаратмаслик ва меҳнат жараёни билан боғлиқ нарса устида тўплаш руҳида тарбиялайди.

Ихтиёрий диққат ихтиёрсиз диққат қоби одамнинг кизикишлари билан муштамқам боғлиқдир. Лекин, агар ихтиёрсиз диққатда кизикишлар бевосита бўлсалар, ихтиёрий диққатда бевосита характерга эга бўлади. Фаолиятнинг ўзи бизни кизиктирмаслиги мумкин, аммо фаолиятни бажаришда юкланган вазифани

хал килиш учун зарур булгани туфайли ана шу мақсад нуктаи назаридан фаолият биз учун кизикарли булиб қолади.

Ихтиёрий диққатдан ташкари, диққатнинг ана бир турини қайд қилиб ўтиш лозим, бу диққат, ихтиёрий диққат қаби мақсадга қартилган булиб, лекин доимий иродавий зур беришни талаб қилмайди. Масалан, укувчи ўй топширигини бажаришга қиришганда дастлаб бу ишга узини мажбур қилади, атайлаб диққатни иш устига туплайди, иродавий зур беради. Лекин ишга қиришиб олгач, энди иродавий зур бериш пасаяди, диққат уз-уздан иш устига тупланади, укувчи эса ишни берилиб бажара бошлайди. Ана шу пайтда укувчининг диққати ихтиёрий диққатдан мувофиқлашган диққатга айланади.

Диққат бир неча хусусиятга эга булади:

1. Диққатнинг қулами.
2. Диққатнинг қучи ва барқарорлиги.
3. Диққатнинг булиниши.
4. Диққатнинг қучиши.
5. Диққатнинг тебраниши.
6. Паришонлик.

Диққатнинг барқарорлиги деганда бирор фаолият устида узокрок вақт ушланиб туришлигини тушинамиз. Диққатнинг барқарорлиги унинг қучи билан чамбарчарс боғлангандир. Одатда қучли диққат уз навбатида барқарор ҳам булади.

Диққат тебраниш хусусиятига ҳам эгадир. Агар жуда қучсиз, зурга эшитиладиган овозга қулок соладиган булсак, масалан, соатнинг чиккиллашига қулок солсак, диққатимиз жиддий қартилган булишига қарамай, бу овоз гох баланд, гох паст эшитилади. Бир – бирига қин булган ёруглик фарқини ажратишда ҳам худди шундай ходиса юз беради. Диққатнинг бундай тебраниш даврлари ҳисоблаб қикилган. Маълум булишича, диққат тебранишнинг давомийлиги унча қатта булмай, 1,5 секунддан 2,5 секундгача етади.

Диққатнинг булиниши – психик фаолиятнинг шундай ташкил қилинишики, бунда айнан бир вақтнинг узиди диққатимиз иккита ва ундан ортик нарсаларга қаратилади. Диққат ҳақиқатан ҳам булинадими? Бу соҳада қуплаб тажрибалар утқазилган. Натижада, айрим тадқиқотчилар диққат булинади десалар, бошқалари ў булинмайди, аксинча бир фаолиятдан иккинчи фаолиятга тез қучади деган ҳулосага қелганлар.

Албатта, диққатнинг булиниши учун бажараётган ишларимиз маълум даражада автоматлашган булиши лозим. Масалан, рулга янги ўтирган шофёр тормозни босаман деб газни босиб юборади ёки машинани бошқаришга диққат қилган ҳолда йулдаги қуқуриликни қурмай қолади.

Диққат хусусиятларидан яна бири унинг қучишидир. Диққатнинг қучиши деганда унинг бир фаолиятдан иккинчи фаолиятга тез ўтишини тушунамиз. Масалан, талабанинг диққати маъруза тинглашдан уни ёзишга, сунг ёзганини тушунишга, яна маъруза тинглашга тез қучиб туради. Диққатнинг қучишини олимлар қомпликация деган асбоб билан ўлқайдилар.

ПАРИШОНХОТИРЛИК – бу диққатнинг қерак булганида бошқа объектга тез қучмаслигидир. Паришонхотирлик диққатнинг салбий хусусияти булиб ҳисобланади. Уни икки ҳил маънода тушиниш мумкин: бири қерак булганида

диққатнинг кучмаслиги булса, иккинчиси, аксинча, унинг бир фаолият устида тухтаб турмасдан чалгиб кетаверишидир.

Биринчи хил паришонлик купрок ёзувчиларда, олимларда учрайди. Масалан, ёзувчи фикрга астойдил берилганлиги сабабли атрофидаги нарсаларни, хатто ёнидаги одам мурожаат килаётганини ҳам сезмайди.

Иккинчи хил паришонхотирликда одам бирор нарса устида диққатини узок туплай олмайди, бир нарсадан иккинчи нарсага, бир ходисадан иккинчи ходисага тез утиб туради. Бу ҳолат ёш болаларда тез учраб туради, яъни улар айтилган гапни тез унутиб куяди. Диққатнинг салбий хусусиятларидан яна бири унинг чалгишидир. Диққатнинг чалгиши деганда унинг асосий фаолиятдан иккинчи даражали нарсаларга утиб кетавериши тушунилади. Масалан, синфда утирган укувчи диққатини кулдан тушиб кетган калам товуши ҳам, дераза оркасида эшитилаётган одам товуши ҳам чалгитиши мумкин.

Диққатнинг хусусиятларига унинг куламини ҳам кушиш мумкин. Диққат кулами жихатдан тор ва кенг булиши мумкин. Буни биз тахистоскоп деган асбобда улчаб билишимиз мумкин.

Диққат боланинг биринчи ёшиданок тараккий эта бошлайди. Дастлаб ихтиёрсиз диққат намоён булади. Чунки бола рангдор нарсаларга, шакилдок овозига диққат килади. Ихтиёрсиз диққатнинг усиши эхтиёж ва кизикишлар билан богликдир. Лекин инсон фаолиятининг асосий кисми ихтиёрий диққат асосида амалга оширилади. Ихтиёрий диққат эса болада икки ёшлардан бошлаб курина бошлайди. Унинг шаклланишида катталарнинг роли бекиёсдир. Масалан, улар болага «буёкка кара», «гапимни эшит», «мусикага кулок сол» деб гапирадилар. Катталар томонидан диққат мана шундай йуллар билан усиб боради. 3-5 ёшлардан бошлаб эса диққат боланинг уз ташаббуси билан уса бошлайди.

Богча ёшидаги болаларда ихтиёрий диққатнинг усишида уйин катта ахамиятга эгадир. Чунки уйин коидаларини ва этапларини билиб олиш учун бола унга ихтиёрий диққат билан разм солиб туриши лозим. Бундан ташкари, уйдаги баъзи бир ишларга катнаштириш, уз-узига хизмат килиш кабилар ҳам ихтиёрий диққатни усишига ёрдам беради.

Мактаб ёшидан бошлаб эса ихтиёрий диққат жуда тез уса бошлайди. Ўқиш ишида – дарсни эшитиш, китоб ўқиш, масалаларни ечишда ихтиёрий диққат талаб килинади. Бундан ташкари, ўқиш ихтиёрий диққатни устириб колмасдан, балки унинг кучи, баркарорлигини усишига ҳам ёрдам беради.

Ирода диққатнинг баркарорлиги ва кучини саклаб турувчи асосий фактордир. Шунинг учун диққатга доир бу сифатларнинг кейинги тараққиёти ҳам ирода тараққиёти билан богликдир.

Мавзунинг таянч тушунчалари: диққат, индукция, оптимал учок, доминанта, субдоминанта, диққатнинг кулами, диққатнинг таксимланиши, диққат кучи, диққатнинг кучиши, диққатнинг тебраниши, паришонлик.

Мавзу буйича талабалар билимини синаш учун тестлар:

1. Диққат – бу:

А) нарса ва ходисаларни яхши акс эттириш;

- Б) нарса ва ходисаларни умумлаштириб акс эттириш;
 - В) хар кандай фаолиятнинг зарурий шарти;
 - Г) онгимизнинг бирор объектига йуналиши ва тупланиши.
2. Дикқат турлари:
- А) дикқатнинг кучиб туриши;
 - Б) ихтиёрий, ихтиёрсиз, мувофиклашган;
 - В) тилак, истак, хошиш, орзу;
 - Г) баркарор, бекарор, кучли.
3. Дикқат хусусияти – бу:
- А) ихтиёрий, ихтиёрсиз;
 - Б) ташки ва ички;
 - В) кучиши, булиниши, тебраниши;
 - Г) синестизия, ихтиёрсиз, бекарор.
4. Дикқатнинг нерв-физиологик асоси:
- А) анализаторлар комплекси;
 - Б) муваккат боғланишлар тизими;
 - В) оптимал кузголиш учоги;
 - Г) шартли рефлекслар.

АДАБИЁТЛАР

1. Ғозиев Э. Олий мактаб психологияси. Т.1994.
2. Умумий психология. А.Д.Петровский таҳририда. Т.1982.
3. Добринин Н.Ф. Внимание и её воспитание. М.1986.
4. Иванов П.И. Умумий психология. Т. 1969.
5. Хрестоматия по вниманию. М.1990.
6. Платонов Н.Н. Кизикарли психология. Т. 1986.
7. Гоноболин Ф.М.Психология. Т.1985.
8. Рахмонова М. Психология курсида курсатмалилик. Т. 1900.

Мавзу: С Е З Г И В А И Д Р О К

- Режа:*
1. Сезгилар хакида тушунча.
 2. Сезгиларнинг классификацияси.
 3. Сезги қонуниятлари.
 4. Идрок хакида тушунча.
 5. Идрок турлари ва унинг индивидуал хусусиятлари.
 6. Иллюзия ва галлюцинация.

Теварак-атрофдаги нарсалар хакида, товушлар ва ранглар, хидлар ва харорат, микдор ва бошқа куплаб нарсалар тугрисида биз сезги органлари туфайли биламиз.

Сезги – бу оддий психик жараён бўлиб, у моддий оламдаги нарса ва ходисаларнинг айрим хусусиятларини, шунингдек, моддий кузготувчилар тегишли

рецепторларга бевосита таъсир этган тақдирда организмда ҳосил буладиган ички ҳолатларга айтилади. Материя бизнинг сезги органларимизга таъсир қилиб сезги ҳосил қилдиради.

Сезги аъзолари ахборотни қабул қилиб олади, саралайди, жамлайди ва мияга етказиб беради. Мия бундай ахборотни бениҳоя катта ва туганмас оқимини ҳар дақиқада қабул қилиб ва қайта ишлаб туради.

Сезги аъзолари ташки оламнинг киши онгига кириб келадиган ягона йулларидир. Биз модданинг ҳеч қандай шаклини, ҳаракатнинг ҳеч қандай шаклини сезгилардан бошқача йул билан била олмаймиз. Сезги аъзолари кишига теваарак-атрофдаги оламда мулжал олиш имконини беради. Агар киши барча сезги аъзоларидан маҳрум бўлиб қолса борми, у узининг атрофида нималар юз бераётганини била олмас, атрофдаги одамлар билан муносабатга қириша олмас, овқатни қидириб топа олмас, ҳавф-хатардан қутилиб қола олмас эди.

Сезгилар моҳиятига қура объектив оламнинг субъектив сиймосидир. Лекин сезгиларнинг ҳосил бўлиши учун организм моддий қузғотувчининг тегишли таъсирига берилиши қифоя қилмайди, балки организмнинг узи ҳам қандайдир иш бажариши даркор. Бу иш ё факат ички жараёнлардан, ёки ташки ҳаракатлардан иборат бўлиши мумкин. Лекин у ҳамиша бўлиши шарт. Сезгилар муайян пайт давомида рецепторга таъсир утказётган қузғотувчининг узига ҳос қувватини нерв жараёнлари қувватига айланиши жараёнида ҳосил булади.

Сезги нерв системасининг у ёки бу қузғотувчидан таъсирланувчи реакциялари тарзида ҳосил булади ва ҳар қандай психик ҳодиса қабил рефлектор ҳусусиятига эга. Қузғотувчининг узига айнан ухшайдиган анализаторга таъсири натижасида ҳосил буладиган нерв жараёни сезгининг физиоллогик асоси бўлиб ҳисобланади.

Анализатор уч қисмдан тарқиб топади: 1. Ташки қувватни нерв жараёнига утказадиган маҳсус трансформатор ҳисобланган периферик бўлим (рецептор), 2. Анализаторнинг периферик бўлимини марказий анализатор билан боғлайдиган йулларни очадиган афферент (марказга интилувчи) ва эфферент (марказдан қочувчи) нервлар, 3. Анализаторнинг периферик бўлимларидан келадиган нерв сигналларининг қайта ишланиши содир буладиган қобик ости ва қобик (миянинг узи билан тугайдиган) бўлимлари. Сезгининг ҳосил бўлиши рефлектор ёйи туфайли булади.

Ақс этиш ҳусусиятига ва рецепторларнинг жойлашган урнига қараб сезгилар одатда уч гуруҳга ажратилади: 1. Экстериоцептив сезгилар. Буларга ташки муҳитдаги нарсалар ва ҳодисаларнинг ҳусусиятларини ақс эттирадиган ва тана юзасини сезадиган сезгилар (қуриш, эшитиш, ҳид билиш, там билиш, тери-туйғу) қиради. 2. Тананинг ички аъзоларидаги узғаришларни сезадиган интериоцептив сезгилар. Бунга органик сезгилар қиради. 3. Мушаклар ва пайлардаги ҳолатни сезадиган прориоцептив сезгилар. Бунга мушкул-ҳаракат сезгиси қиради. Улар гавдамизнинг ҳаракати ва ҳолати ҳақида ахборот беради.

Экстериоцепторлар уз навбатида яна икки гуруҳга бўлинади: контакт ва дистант сезгилар. Контакт сезгиларга тери-туйғу ва таъм билиш сезгилари қирса, дистант сезгиларга қуриш, эшитиш, ҳид билиш сезгилари қиради. Ҳозирги замон фани маълумотларига асосланиб сезгиларни ташки ва ички сезгиларга бўлиш етарли эмас. Сезгиларнинг баъзи бир турларини ташки-ички деб ҳисобласа ҳам

булади. Уларга харорат ва оғрик, там билиш ва тебраниш, мушак-бугин ва статик-харкат сезгилари киради.

Сезгиларга хос бир канча конуниятлар мавжуддир. Аввало сезгининг хосил булишлиги учун кузговчи маълум кучга эга булиши лозим.

Кузговчи таъсир этиши билан сезга хосил булмайди, балки орадан маълум вақт утади. Бу вақт 0,02 секунддан 0,1 секундга тенгдир. Худди шу сингари, сезги хосил булгач, маълум муддат давом этади. Давом этиш муддатига караб сезгилар киска ва узок муддатли булади. Сезгилар кучли ва кучсиз ҳам булиши ҳам мумкин. Бу кузговчи кучига богликдир.

Сезги чегараларга ҳам эгадир. Унинг куйи ва юкори чегараси фаркланади. Сезгирликни машк йули билан ёки махсус морфий модда таъсирида кучайтиришга сенсбилизация дейилади.

Адаптация ҳам сезгига хос хусусиятдир. Адаптация деб сезги органларининг ташки кузговчиларга мослашишига айтилади. Адаптациянинг уч тури фарк килинади:

1. Кузговчининг узок вақт таъсири натижасида сезгининг йуколиб колиши.
2. Кучли кузговчи таъсири остида сезгининг заифлашиши.
3. Кучсиз кузговчи таъсири остида сезгирликнинг ортиши.

Синестезия – бу икки сезгининг яхлит бир сезги булиб кушилиб кетиши демакдир.

Идрок деб нарса ёки ходисаларнинг инсон онгига бевосита таъсир этиши натижасида тартибга солиниб, алохида сезгиларни нарса ва воқеаларни яхлит бир образи тарзида бирлаштириб акс эттирилишига айтилади.

Идрок кузговчиларнинг айрим хусусиятларини акс эттирувчи сезгилардан фарк килиб нарсани бутунлигича, унинг ҳамма хусусиятлари билан биргаликда акс эттиради. Бундан идрок айрим сезгиларнинг оддий йигиндисидан иборатдир деган хулоса келиб чикмайди. Идрок узига хос хусусиятларга эга булган хиссий билишнинг сифат жихатидан янги босқичидир. Идрокнинг предметлиги, яхлитлиги, маълум тартибда тузилганлиги, анланганлиги, константлиги унинг мухим хусусиятларидир.

Идрокнинг предметлиги деганда унинг аник бир предметга каратилишини тушунамиз.

Идрокнинг яхлитлиги деганда нарса ва ходисаларни яхлитлигича онгимизда акс эттиришни тушунамиз. Идрок сезги аъзоларига таъсир килувчи нарсаларнинг айрим хусусиятларини акс эттирувчи сезгилардан фаркли уларок, нарсаларнинг яхлит образидир.

Идрокнинг константлиги ҳам унинг мухим хусусиятларидан биридир. Константлик туфайли биз атрофимиздаги нарсаларнинг шакли, катта кичиклиги, ранги ва шу кабиларни нисбатан узгармас тарзда идрок киламиз. Масалан, театрда утирган одамларнинг юзларига узокдан карасак, улар бизга узгармас, хакикий одамлардек куринади, аслида куз тур пардасига узокдаги нарсаларнинг акси кичик булиб тушади. Ёки юкори этаждан туриб пастга карасак одамлар, машиналар жуда кичик булиб куринади, лекин биз уларни уз холича идрок киламиз.

Юкорида баён килинганлардан маълумки, одамнинг тажрибаси, билими, хаёл ва тафаккурининг фаолияти, хиссийёт ва диққати, умуман одам психикасининг ҳамма

мазмун идрокда намоён булади. Бу психик ҳаётнинг идрокда акс этувчи ва идрокка таъсир курсатувчи мазмун ипперцепция деб аталади.

Айни бир нарса ёки ходисани айрим кишиларнинг идрок этишида куринадиган баъзи хусусиятлар ипперцепция билан белгиланган булади. Бу хусусиятлар одамнинг тажрибаси ва билимларига боғлиқ хусусиятлардир. Кишилар айни бир нарса ёки ходисани ёшлари, маълумоти, турмуш тажрибаси, касби, темперамент, характер, қобилият ва кизиқишларида куринадиган шахсий хусусиятларига қараб ҳар хил идрок этадилар.

Идрок турларига қуйидагилар киради:

1. Фазони идрок қилиш.
2. Вақтни идрок қилиш.
3. Ҳаракатни идрок қилиш.

Фазони идрок қилиш тугрисида гапирар эканмиз, биз нарсаларнинг фазодаги шакллари, катта-кичиклигини ва фазодаги узаро муносабатларини тушунамиз. Маълумки, фазодаги шаклларга қараб уч бурчакли, тўрт бурчакли, куб, цилиндр каби шаклларга ажратилади. Нрсалар катта - кичиклига қараб катта, кичик, ўртача дейилади. Фазодаги муносабатларига қараб бизга нисбатан яқин ёки ўзак, биздан ўнғ томонда ёки чап томонда, юқорида ёки пастда дейилади.

Биз фазони асосан қузимиз орқали идрок қиламиз. Уни бир қуз билан (монокүляр) ва икки қуз билан (бинокүляр) идрок қилиш мумкин.

Қуз гавҳарининг, умуман, қузнинг равшан қуриш учун ўйгунлашувини аккомодация деб атаймиз.

Конвергация маълум бир нарсага қараганда иккала қуз соккасининг қаншар томон баробар бурилишидир. Идрок қилинаётган нарса қанчалик яқин турса, қуз сокқалари бир-бирига, яъни қаншар томонга шунчалик яқин бурилади, қуриш ўқлари ҳам бир-бирини шунчалик яқин қесиб ўтади. Қуз конвергенцияси айниқса масофани,

йирокни, қуқуриқни, энг аниқ, расо идрок қилишга имқон беради.

Фазони биз факат қуриш орқали идрок қилмасдан балки тери-тўйғу ва мусқул-ҳаракат сезгилари орқали ҳам идрок қиламиз. Майдарок нарсани шаклини, ўларнинг катта-кичиклигини, ҳолатини тери сезгиси билан яъни ўшлаб қуриб идрок қиламиз.

Биз идрок қилиб турган нарса ва ходисалар маълум бир вақт (замон) давомида пайдо булади, тараккий қилади ва ўзгариб боради. Вақтни идрок қилишни вақт «булақларини » соат ва хронометрик асбоблар ёрдамида ўлчаш деб тушуниш ярамайди. Қиши ҳудди бир хилда бўлган вақт бўлаги «минут, соат ёки қун» нинг объектив давомини қамиша бир хилда сезавермас экан. Баъзан бир соат бир дақиқадай тез ўтиб кетади ёки бир қун бир йилдек тўюлади. Биз вақтни «ўнинг тўхтовсиз бориши, қузилиши ва давомини» идрок қиладиган махсус бир органга эга эмасмиз. Ўтаётган вақт аввало атрофимиздаги нарса ва ходисаларнинг ўзгариб ва алмашилиб туршидан билинади. Шу сабабли вақтни идрок қилиш қамма сезги аъзоларимиз фаолияти билан боғланган деб айтиш мумкин.

Махсус машқ қилиб, ўтаётган вақтнинг айрим ҳиссаларини мумкин қадар аниқ белгилай билиш қобилиятини ўстриш мумкин. И.П.Павлов итларда овқатнинг қелиш вақтини ҳис қиладиган шартли рефлекслар ҳосил қилган эди. Бундай рефлексни одамларда ҳосил қилиш мумкин.

Харакатни идрок килиш деб нарсаларнинг фазода урин алманишини идрок килишга айтилади. Харакатни идрок килиш ҳаётий муҳим аҳамиятга эгадир.

Харакатни идрок килишга имкон берадиган усуллардан иккинчиси объектнинг ҳаракатига куз билан караб туришдир. Бунда ҳаракат килаётган объектнинг тасвири куз тур пардасига нисбатан бир оз ҳаракатсиз бўлиб қолади. Бирок биз, шундай бўлса ҳам, объектнинг ҳаракатини кураимиз.

Эшитиш анализатори ёрдами билан ҳам ҳаракатни идрок килиш мумкин. Бунда товуш манбаи бизга яқинлашган сари товуш баланд эшитилади. Аксинча манба узоклашган сари товуш пасайиб эшитилади. Масалан, уйнинг ичида туриб кучадан машина утаётганлигини биламиз.

Иллюзия деб атрофдаги нарса ва ҳодисаларни нотугри идрок килишга айтилади. Буни геометрик иллюзиялар деб ном олган иллюзияларда яққол куриш мумкин. Масалан, узунлиги баровар бўлган икки чизикнинг бошига икки хил стрелкалар чизилса, стрелкаси ташқарига караган чизик унисига нисбатан узун бўлиб куринади.

Идрок қилиб турган шахснинг психикасида руй берадиган узғаришлар билан боғлиқ тасодифий иллюзиялар ҳам бўлади. Масалан, чулда сувсаган киши узокда ярқираб турган шурҳок ерни кул деб уйлаши ёки урмондаги тунка қурқоқ одамнинг қузига биронта йиткич ҳайвонга ухшаб қуриниши мумкин.

Иллюзиялар ҳатто нутқда ҳам учрайди. Масалан, гоҳ вақтда, киши «мен бошқача тушунибман» дейди.

Галлюцинация ташқи оламда йўқ нарсаларни идрок қилишдир. Йўқ нарсаларнинг қузга қуриниши, йўқ овознинг эшитилиши, йўқ хиднинг димокка урилиши галлюцинациядир. Галлюцинация пайтида киши гуё бир нарсани аниқ қургандек, эшитгандек, ушлагандек, ис билгандек туюлади.

Мавзунинг таянч тушунчалари: сезги, сизгирлик, адаптация, синестезия, анализатор, рецептор, сенсibiliзация, конперсаторлик, идрок, константлик, апперцепция, иллюзия, галлюцинация, перцептив идрок.

Мавзу бўйича талабалар билимини синаш учун саволлар:

1. Сезги ва идрокнинг нерв-физиологик механизмини тушунтиринг.
2. Сезгиларни классификация қилиб беринг.
3. Сезгиларга ҳис қонуниятлар қайсилар?
4. Идрок хусусиятлари қайсилар?
5. Идрок турларини сананг.

АДАБИЁТЛАР

1. Умумий психология. А.В.Петровский таҳририда.Т., 1992. 269-317 бетлар
2. Иванов П.И. Умумий психология. Т., 1969.98-164 бетлар
3. Анаёев Б.Г. Психология чувственного признания. М.,1978
4. Кравков .С.В. Глаз и его работа. М., 1978
5. Артомонов.И.Д Иллюзия зрения.М., 1985

6. Хрестоматия по ощущению и восприятию М., 1975.
7. Гоноболин Ф.Н. Психология .Т. , 1976. 54-73 бетлар.

Мавзу: ХОТИРА

Режа:

1. *Хотира тўғрисида тушунча ва хотира назарияси.*
2. *Хотира жараёнлари.*
3. *Хотира типлари ва уларнинг индивидуал хусусиятлари.*
4. *Хотира ва шахс фаолияти.*
5. *Хотира ва тафаккурнинг боғлиқлиги.*
6. *Хотиранинг ўсиши.*

Хотирада эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, эсга тушириш ва унутиш каби асосий жараёнлар мавжуд бўлади. Шу жараёнларнинг ҳар бири алоҳида мустақил психик хусусият ҳисобланмайди. Улар фаолият давомида шаклланади ва ўша фаолият билан белгиланади.

Муайян бир материални эсда олиб қолиш ҳаёт фаолияти жараёнида индивидуал тажриба орттиришга боғлиқдир. Эсда олиб қолingan нарсани кейинчалик фаолиятда қўлланиш учун уни эсга тушириш тақозо этилади. Муайян бир материалнинг фаолият доирасидан чиқиб қолиши эса унинг унутилишига олиб келади. Материални эсда сақлаш унинг шахс фаолиятидаги иштирокига боғлиқ бўлади. Чунки ҳар бир муайян пайтда кишининг хулқ – атвори унинг бутун ҳаётий тажрибаси билан белгиланади.

Хотира психологиянинг энг кўп ўрганилган бўлимларидан бири бўлиб ҳисобланади. Лекин ҳозирги пайтда хотиранинг қонуниятлари янада ўрганилиши уни фаннинг тагин ҳам муҳимроқ муаммосига айлантириб қўйди.

Ҳозирги кунда хотиранинг механизмлари ва қонуниятларини ўрганиш буйича учта назария мавжуддир. Булар психологик, нейрофизиологик ҳамда биохимик назариялардир.

Психологик назария. Бу назария тарихий жиҳатдан энг эски назария бўлиб, у фанда кўп ва турли – туман назарияларнинг олға сурилганлиги билан машҳурдир. Бу назарияларни хотира жараёнларининг шаклланишида инсоннинг фаоллиги қандай роль ўйнашлиги ва бунда фаолликнинг моҳиятига қандай ёндошув зарурлиги билан баҳолаш мумкин.

Назариянинг биринчи гуруҳи ассоциатив назария деб юритилади. Бу назарияга кўра, муайян психик ҳосилалар онгда бир вақтнинг ўзида ёки бевосита бирин-кетин пайдо бўлса, у ҳолда ҳосилалар ўртасида ассоциатив боғланишлар таркиб топади ва бу боғланишларни бирон бир қисми такроран пайдо бўлиши онгда унинг барча элементлари муқаррар равишда гавдаланишига олиб келади. Ассоциациялар уч турли бўлади: ўхшашлик, ёндошлик ва қарама – қаршилиқ ассоциациялари.

Нейрофизиологик назариялар. Бу назариялар хотиранинг механизмлари ҳақидаги физиологик назариялар билан боғлиқдир. Бу назариянинг асосини И.П.Павловнинг «Олий нерв фаолияти қонуниятлари ҳақида» ги таълимотининг энг муҳим қоидалари ташкил этади. Бу таълимотга кўра хотиранинг нерв – физиологик

механизмини бош мияда ҳосил бўладиган муваққат боғланишлар ташкил этади. Ана шу боғланишлар қанчалик мустаҳкам бўлса, эсда олиб қолиш ҳам шунчалик яхши бўлади. Ана шу муваққат боғланишларнинг қайтадан жонланиши эсга туширишга, сўниб, йўқ бўлиб кетиши эса унутишга сабаб бўлади.

Биохимик назария. Ҳозирги кунда хотиранинг механизмларини урганишнинг нейрофизиологик усули биохимик тадқиқотлар даражасига тобора яқинлашиб ва кушилиб кетмокда. Бу усул ушбу фанларнинг узаро туташган жойида олиб борилаётган куплаб тадқиқотларда уз тасдигини топди.

Биохимик назариянинг моҳияти куйидагидан иборат. Биринчи босқичда (кузговчининг бевосита таъсиридан сунг) мия хужайраларида асл холига кайтувчи физиологик узгаришларни келтириб чиқарадиган киска муддатли электрохимик реакция юз беради. Иккинчи босқич биринчи босқич негизида юзага келиб, аслида у янги оксил моддаларнинг ҳосил булиши билан боғлиқ булган биохимик реакциядан иборатдир. Биринчи босқич секундлар ёки минутлар мабойнида давом этади ва уни киска муддатли эсда олиб қолишнинг физиологик механизми деб ҳисоблайдилар. Хужайраларда кайтарилмайдиган узгаришларга олиб келадиган иккинчи босқич узок муддатли хотиранинг механизми ҳисобланади. Бу назария тарафдорлари ташки кузговчилар таъсири остида нерв хужайраларида руй берадиган узига хос химиявий узгаришларнинг изларини мустаҳкамлаш, эсда сақлаб қолиш ва яна қайта эсга тушуриш жараёнлари механизмларининг асосини ташкил этади.

ХОТИРА ТУРЛАРИ

Хотиранинг эсда олиб қолиш ва қайта эсга тушириш жараёнлари содир бўладиган фаолиятининг хусусиятларига боғлиқлиги хотиранинг ҳар хил турларини ажратиш учун умумий асос бўлиб хизмат қилади. Бунда хотира учта мезонга мувофиқ бўлинади:

1. Психик фаоллик хусусиятига кура ҳаракат, эмоционал образли ва сўз-мантиқли турларига бўлинади.
2. Фаолият максадига кура ихтиёрли ва ихтиёрсиз турларга бўлинади.
3. Материалларни қанча вақт эсда олиб қолиш ва эсда сақлаш муддатига кура, киска муддатли, узок муддатли ва оператив хотира турларига бўлинади.

Ҳаракат хотираси – турли ҳилдаги иш-ҳаракатлар ва уларнинг системасини эсда олиб қолиш, эсда сақлаш, яна қайта эсга туширишдан иборатдир.

Эмоционал хотира – ҳис – туйғуга ғос хотирадир. Ҳис – туйғулар ҳамиша бизга эҳтиёжларимиз ва қизиқишларимиз қандай қондирилаётгани, бизнинг теваарак – атрофдаги оламга муносабатимиз қандай йўлга қўйилганлиги ҳақида ҳабар бериб туради. Шунинг учун ҳам ҳиссий хотира ҳар бир кишининг ҳаёти ва фаолиятида муҳим аҳамиятга эгадир.

Образли хотира тасаввурларни, табиат ва ҳаёт манзараларини, шунингдек, товушларни, ҳидларни, таъмларни эсда олиб қолишдан иборат хотира ҳисобланади. У кўриш, эшитиш, ҳид билиш, таъм билишга оид хотирадир.

Сўз – мантиқ хотира бизнинг ўй – фикрларимиз мазмунини ташкил этади. Фикрлар эса нутқсиз мавжуд бўла олмайди, шунинг учун ҳам уларга оид хотира ҳам шунчаки мантиқий деб эмас, балки сўз – мантиқ хотира деб аталади.

Хотирани ихтиёрсиз ва ихтиёрий турларга бўлган эдик. Бирон нарсани эсда олиб қолиш ёки эслаш учун махсус мақсад қўймаган ҳолда эсда олиб қолиш ва яна қайта эсга тушириш ихтиёрсиз хотира деб аталади. Олдимизга биронта мақсад қўйиб эсда олиб қолганимизда ихтиёрий хотира бўлади.

Учинчи гуруҳ хотирага киска муддатли, узок муддатли ва оператив хотиралар киради. Киска муддатли хотира материални куп марталаб такрорлаш ва қайта эсга туширишлар оркали узок вақт эсда олиб қолиниши билан ажралиб турадиган узок муддатли хотирадан фаркли уларок, бир мартагина жуда киска вақт мабойнида эслаб қолиш билан белгиланади.

Оператив хотира тушунчаси киши томонидан бевосита амалга оширалаётган долзарб вазифалар, ҳаракатлар, ишларга хизмат киладиган мнемик жараёнларни англатади. Қачонки биз бирон мураккаб ҳаракатни, мисол учун арифметик амални бажараётган булсак, у ҳолда, уни қисмларга булақларга ажратган ҳолда бажарамиз. Бунда ишни бажариш давомида айрим оралик натижаларни «ёдимизда» саклаб борамиз.

Эсда олиб қолишни хотиранинг янги материални илгари узлаштирилган материал билан боғлаш оркали эсда саклаб қолинишига олиб келадиган жараён сифатида таърифлаш мумкин. Бу шахс тажрибасини янги билимлар ва ҳулк-атвор шакллари билан бойитишнинг зарур шартидир. Эсда олиб қолиш ҳамиша танланган булади. Сизги аъзоларимизга таъсир киладиган барча нарсалар ҳам эсда олиб қолинавермайди.

Эсда олиб қолиш киска муддатли ва узок муддатли ҳамда ихтиёрсиз ва ихтиёрий турларга булинади.

Оператив эсда олиб қолиш деб аталадиган эслаб қолишни киска ва узок муддатли эслаб қолиш уртасидаги оралик даражаларидан бири деб ҳисоблаш мумкин. Оператив эсда олиб қолишни кишининг одатдаги ҳаракатларига хизмат қилувчи хотира жараёни деб таърифлаш мумкин. У киши бажараётган ҳаракатнинг ҳар бир конкрет жараёнида бирон натижага эришиш шароитларидан бири сифатида юз беради.

Узок муддатли хотирага шахс фаолиятининг ҳаётий муҳим мақсадларига эришишда тактик жихатдагина эмас, балки стратегик жихатдан аҳамият касб этган ахборот келиб туради.

Психологияда, юқоридагилардан ташқари, ихтиёрсиз ва ихтиёрий эсда олиб қолиш фарк қилинади.

Ихтиёрсиз эсда олиб қолиш – билиш ва амалий ҳаракатларни амалга оширишнинг махсули ва шартидир. Бунда эсда олиб қолиш уз ҳолича бизнинг мақсадимиз сифатида юзага чикмаганлиги сабабли беихтиёр эсимизда олиб қолingan жамики нарсалар хусусида одатда «уздан-узи эсда сакланиб қолган экан» деймиз.

Ихтиёрий эсда олиб қолиш – махсус мнемик ҳаракатлар, яъни асосий мақсади эсда олиб қолишдан иборат бўлган ҳаракатлар махсулидир. Махсус утказилган тадқиқотлар материални айнан, тула ва изчил эслаб қолиш вазифасининг аниқ қилиб қуйилиши ихтиёроий эсда олиб қолишнинг асосий шартларидан бири эканлигини курсатди.

Қайта эсга тушириш.

Утмишда идрок килинган нарсаларнинг, хис-туйгу, фикр ва иш-харакатларнинг онгимизда кайтадан тикланишига эсга тушуриш дейилади. Эсга тушуришнинг нерв-физиологик асоси мия пустида илгари хосил булган нерв боғланишларининг кайтадан кузголишидир.

Эсда тушуриш бир неча хил булади:

1. таниш.
2. эслаш.
3. бевосита эслаш.
4. орадан вақт утказиб эслаш.
5. ихтиёрсиз эслаш.
6. ихтиёрий эслаш.

Таниш деб илгари идрок килган нарсаларни такрор идрок килганда у нарсанинг эсга тушишига айтилади.

Эслаш нарсани, унинг узини шу пайтда идрок килмай туриб эсга тушуришдир.

Бевосита эсга тушуриш материални укиб чиқиш биланок, бошқа ҳеч нарсани уйламасдан, шу пайтнинг узидаёқ эсга тушуришдир.

Орадан вақт утказиб эсга тушуришда бирор материал орадан бир неча кун, ҳатто бир неча ой утказиб эсга туширилади.

Бирор нарсани эсга тушуриш беихтиёр ва ихтиёрий бўлиши мумкин. *Ихтиёрсиз* эсга тушириш деганда кишининг уз олдига мақсад қуймасдан, иродавий қуч сарф этмасдан эсга туширишга айтилади.

Ихтиёрий эсга тушуриш бирор мақсад билан эсга олиниши керак булган материални танлаб, атайлаб ҳаракат қилиб, махсус эсга тушириш демақдир.

Эсда сақлаш ва унутиш.

Эсда сақлаш дейилганда илгари пайдо булган таассурот, фикр, хис-туйгу ва иш-харакатнинг жонланиб, такрорланиб туришига мойиллик пайдо қилиши ва мустаҳкамланишини тушинамиз. Шундай мустаҳкамланишга сабаб нерв системасининг пластиклигидир.

Биз укиб олган материал уни эсда олиб қолган вақтда мазмунан ва шаклан қайдай булган булса, албатда айнан шундайча сақланиб туравермайди. Лекин айрим формулалар, таърифлар, қупайтириш жадваллари, машина ва телефон номерлари миямизда айнан сақланиши ҳам мумкин.

Унутиш – илгари эсда олиб қолган нарсаларимизнинг онгимиздан қисман ёки тамоман йуқолишидир. Унутиш қисман ва бутунлай булса ҳам, у қачондир яна эсга тушади.

Унутушни тамоман салбий ҳодиса деб тушуниш ярамайди. Чунки кераксиз нарсалар унутилиб, мия бушаши ҳам лозим. Айниқса, турли гам-гуссалар тезда унитилмаса, кишини умр бўйи қийнаши, азоблаши мумкин.

Шунга қарамай, унутишга қарши қураш олиб бориш лозим. Бунинг учун материални тез-тез такрорлаб туриш, уни турмушга, амалий фаолиятга тадбиқ қилиб бориш, урганилаётган материални олдингилари билан боғлаб бориш ва бошқа усулларни қуллаш зарур.

Хотира типлари.

Ҳар қимнинг узига ҳос хотира хусусиятлари мавжуд. Хотирадаги бу фарқ унинг қучида ифодаланади. Бировда хотира қучли булса, бошқа бировда қучсиздир.

Хотиранинг кучли ёки кучсиз булишини биз эсда колдириш ва унутишнинг тезлик даражасига караб белгилаймиз. Тез эсга олиб, жуда секин унуттиш кучли хотиранинг белгиси булса, секин эсда олиб қолиб, тез унутиш кучсиз хотира белгисидир. Шунга караб кишилардаги хотирани турт типга буламиз:

Эсда колдириш		Унитиш
Тез		Секин
Секин		Секин
Тез		Тез
Секин		Тез

Хотирани яна куриш, эшитиш, ҳаракат деган типларга ҳам ажратиш мумкин. Лекин соф хотира кам учраб, купрок аралаш хотира (куриш- ҳаракат, куриш- эшитиш, ҳаракат-эшитиш каби) хиллари учрайди.

Хотиранинг юкорида санаган бу типлари тугма, узгармайдиган нарса эмас, балки уни тарбиялаш, узгартириш, кучли хотира қилиш мумкин.

Мавзунинг таянч тушунчалари: курув хотираси, хотира тасаввури, механик хотира, феноменал хотира, эсда колдириш, эсда саклаш, унитиш, таниш, эслаш, образли хотира, эмоционал хотира, мантикий хотира.

Талабалар билимини синаш учун тестлар:

1. Хотира – бу:

- А) олдин қабул қилинган тасаввурларни эсда саклаш;
- Б) инсоннинг билим ва тажрибаларни эгаллаш, эсда саклаш, эсга туширишдан иборат билиш фаолияти;
- В) утмишдаги воқеаларни амалий фаолиятда қўллаш жараёни;
- Г) дунёни умумлаштириб миёда акс эттириш жараёни.

2. Фаолият максадига қўра хотира тури:

- А) ихтиёрий, ихтиёрсиз;
- Б) ҳаракат, эмоционал, образли;
- В) қисқа ва узок муддатли;
- Г) оператив, суз-мантик.

3. Психик фаоллигига қўра хотира тури:

- А) ихтиёрий, ихтиёрсиз;
- Б) ҳаракат, эмоционал, образли, суз-мантик;
- В) қисқа ва узок муддатли, оператив;
- Г) сезган, идрок қилган буюмларни хотиралаш.

4. Хотира жараёнини аниқлаш:

- А) утмиш нарсани урганиш ва тажриба орттириш;
- Б) эсда олиб қолиш, эсда саклаш, эсга тушириш;
- В) маъносига тушуниб, тушунмай эслаш;
- Г) воқеанинг бўлиб утган жойи, вақтини эслаш.

Режа: 1. Хаёл хакида тушунча.

2. Хаёл турлари.

3. Хаёлнинг аналитик-синтетик фаолияти.

4. Хаёлнинг индивидуал хусусиятлари.

Хаёл тафаккур сингари юксак даражада ривожланган билиш процесслари жумласидан булиб, у инсонларгагина хос жараёндир. Хаёл инсон фаолиятининг турли сохаларида муҳим роль уйнайди. Чунки меҳнатнинг натижасини аниқ тасаввур қилмасдан туриб киши ишга киришмайди. Меҳнатнинг булажак натижасини хаёл ёрдамида олдиндан кура билиш эса инсон фаолиятининг ҳайвонлар инстинктив ҳаракатларидан туб фарқи булиб ҳисобланади. Ҳар қандай меҳнат жараёнида хаёл фаол иштирок этади. Хаёл айниқса бадиий, илмий, адабий, техник, конструкторлик фаолиятлари, умуман ижодий фаолиятнинг энг муҳим томони булиб ҳисобланади.

Хаёлнинг психик жараён сифатидаги биринчи ва асосий вазифаси меҳнатнинг булажак натижасини (масалан, столни тайёр ҳолатда) олдиндан кура билиш билан бирга, унинг оралик маҳсулотларини (стулга керакли барча деталлари бирин-кетин ясаш) ҳам олдиндан аниқ тасаввур қила олишдан иборатдир. Бундан ташқари, хаёлнинг вазифаси узимиз бевосита қурмаган, идрок қилмаган нарса ва ҳодисаларнинг образларини миямизда гавдалантиришдан ҳам иборатдир.

Хаёл деб биз илгари идрок қилмаган, тажрибамизда учратмаган нарса ва ҳодисаларнинг образларини мавжуд ҳотира тасаввурлари асосида миямизда яратишда ифодаланадиган фаолиятга айтилади. Турмушнинг муайян бир шароити, одамнинг билиш, амалий, ахлоқий, эстетик ва бошқа эҳтиёжлари хаёл жараёнига сабаб бўлади. Маълумки, кишилар утмишда табиат бераётганига қаноат қилмай, уни узгартириш, қайта қуриш ва ундан қупрок нарсаларни ундириб олиш учун хаёл сурганлар. Натижада хаёлларида янги-янги меҳнат қуроллари образларини яратганлар, бу образлар асосида эса уша қуролнинг узини ясаганлар. Демак, дастлаб хаёл образлари табиатни узгартиришга эҳтиёж сезиш туфайли кишиларда пайдо бўлган.

Тафаккур ухшаб хаёл ҳам муаммоли вазият, яъни эҳтиёжларни қондириш учун янги-янги усуллар қидириш жараёнида вужудга келади. Бошқача айтганда, эҳтиёжни қондириш учун эҳтиёж сезаётган нарсани аниқ, равшан тасаввур қилиш лозим бўлади. Хаёл жараёни орқали борликни акс эттириш аниқ образлар шаклида, аниқ тасаввурлар шаклида бўлса, тафаккур жараёни орқали акс эттириш тушунчалар орқали бўлади. Қупинча бирор эҳтиёжни қондириш учун қилинаётган фаолият жараёнида хаёл ва тафаккур баровар иштирок этади, яъни ҳар бир ҳаракат фикр юритиш орқали амалга оширилиши билан бирга, ҳаракат усуллари яққол тасаввур қилиб ҳам турилади.

Юқоридагилардан шундай ҳулосага қилиш мумкинки, ҳал қилиниши лозим бўлган нарса қанчалик ноаниқ, норавшан бўлса, хаёлнинг роли шунча ортади ёки аксинча. Хаёлнинг яна қимматли томони шундаки, етарли билимга эга бўлмасдан туриб ҳам муаммоли вазият пайтларида қарор қабул қилиши ва уни бажаришга йул топиши мумкин. Тафаккурда эса чуқур билимсиз муаммоли масалаларни ҳал қилиб бўлмайди.

Одатда турли сохаларга оид ахборотларнинг етарли булмагани кишини хаёл суришга олиб келади. Агар у ҳамма нарсани билганда эди хаёл сурмас, фаол равишда хаёл образлари яратмас эди. Бизни ураб олган оламда урганилмаган нарсалар канчалик куп булар экан, хаёл шунчалик инсон учун фойдали булиб колаверади.

Хаёл турлари

Хаёл яратган образларининг мазмуни жихатдан тасаввур хаёл ва ижодий хаёлга булинади.

Тасаввур хаёл деб hozir ёки утмишда булган булсада, лекин хали бизнинг тажрибамизда учрамаган ва биз идрок килмаган нарса ва ходисалар тугрисида тасаввур ва образлар яратишдан иборат булган хаёл турига айтилади.

Укувчилар билимиларни узлаштиришда тасаввур хаёл образларидан кенг фойдаланадилар. Чунки уkitувчининг тарих, география, адабиёт материалларини гапириб, тасвирлаб бериши асосида укувчилар у нарсаларнинг образларини куз олдиларига келтирадилар ва узлаштирадилар.

Ижодий хаёл деб бизнинг тажрибамизда булмаган ва вокеликнинг узида ҳам учрамаган нарса ва ходисалар хакида тасаввур ва образлар яратишдан иборат булган хаёл турига айтилади. Ижодий хаёл туфайли санъат, адабиёт, техника сохаларида янгиликлар яратилади. Чунки ижодий хаёл образлари тамоман янги, оригинал образлар булади.

Ижодий хаёлнинг узига хос хусусияти шундаки, аввало яратилаётган образ хакикатда йук, бирон янги образ булади. Сунгра жамиятнинг ёки шу кишининг эhtiёжлари шу образнинг яратилишига кишини рагбатлантиради. Ижодий хаёл сузларда ва моддий нарсаларда гавдалантирилади. Орзу ва ширин хаёл суришлар ижодий хаёлнинг алохида турларидир.

Орзу ижодий хаёлнинг келажакка каратилган фаолиятидир. Демак, у оркали истикбол образлари яратилади.

Хаёл узининг пайдо булишига кура ихтиёрсиз ва ихтиёрий булади.

Ихтиёрсиз хаёлда олдиндан белгиланган максад булмайди, унда ирода фаол иштирок этмайди, образлар уз-уздан пайдо булади.

Ихтиёрсиз хаёл аввало шу пайтда кондирилмаган эhtiёж туфайли хосил булади. Масалан, киши чулу-биебонда кетаётиб каттик чанкаса, унинг куз олдида водапровод, булок, арик сувларининг образи келаверади.

Ширин хаёл суриш ва орзу ҳам ихтиёрсиз вужудга келади. Кечаси ухлаб ётгандаги туш куриш туфайли хилма-хил образларнинг куз олдимизга келиши ҳам ихтиёрсиз хаёл материалларидир.

Ихтиёрий хаёл суришда киши олдида куйган максади асосида хаёл суриб, атайлаб образлар яратади. Масалан, ёзувчининг янги асар яратишида сурган хаёллари ихтиёрий хаёлдир. Умуман олганда, санъат асарларининг барчаси ихтиёрий хаёл натижасидир.

Ихтиёрий хаёл бировларнинг турткиси, топшириги билан ҳам вужудга келиши мумкин.

Хаёл тасаввурлари хотира тасаввурларига асосланган холдагина пайдо булади. Масалан, биз шу ерда сувлар, музлар, совукларни курмаганимизда, улар хакида

тасаввурга эга булмаганимизда эди, шимолий муз океанини ҳам куз олдимизга келтира олмаган булар эдик.

Лекин хаёл тасаввурлари хотира тасаввурларининг куз олдимизда гавдаланишидангина иборат эмас, балки хотира тасаввурлари кайта ишланиб, мутлако янги тасаввурлар вужудга келади.

Хаёлнинг синтез килувчи фаолиятининг оддий шакли агглютинациядир. Агглютинация айрим элементларни ёки бир неча буюмларнинг кисмларини битта образ килиб кушиш ва шуларнинг комбинациясидир.

Хотира тасаввурларини кайта ишлаб хаёл образлари яратишда нарсаларни катталаштириш ёки кичрайтириш жараёнлари вужудга келади. Масалан, эртакларда айрим кишилар хаёл образлари туфайли буйи теракдай, корни бучкадай, белига кирк газ аркон етмайдиган килиб тасвирланади.

Хаёл натижасида буюмнинг факат бир кисмини катталаштириш ёки кичрайтириш акцентировка деб айтилади. Бу купрок карикатура асарларида учрайди.

Тип – индивидуал образдир, аммо бу образда бутун бир гурух, синф, миллат кишиларининг энг характерли белгилари бирга кушилиб яхлит акс эттирилади.

Хаёлнинг яна бир характерли хусусияти шундаки, у узок-узокларга парвоз кила олади. Хаёл образлари оркали биз узок утмишга назар ташлаб, тарихий воқеаларни, тарихий шахсларни куз олдимизга келтиришимиз ёки келажакка назар ташлаб, уз бахтли келажакимизнинг образлари ва идеалларини яратишимиз мумкин.

Бу жараёнларнинг хаммаси нуткимиз ва тафаккуримиз билан бирга булади. Шунинг учун хаёл жараёнларида нутк ва тафаккур катта роль уйнайди.

Хаёл образларининг вужудга келиши – бу инсон мияси фаолиятининг натижасидир. Хаёл ва бошқа барча психик жараёнлар катта ярим шарлар пустининг фаолиятидир.

Хаёл кенглиги, мазмундорлиги, кучи ва реаллиги жихатдан кишиларда фарк килади. Хаёлнинг кенглиги воқеликнинг кишилар хаёл фаолияти учун объект буладиган сохалари доираси билан белгиланади. Алишер Навоий, Хамза Хакимзоданинг хаёли ана шундай кенг хаёлга мисолдир. Масалан, Хамза адабиётнинг турли сохаларида унумли ижод кила олган. Чупон ҳаёти, пахтакорлар, богбонлар, ишчилар ҳаётидан асарлар ёзадиган ёзувчиларни ҳам кенг хаёлли деб айтишимиз мумкин.

Хаёлнинг мазмундорлиги бирор объектга нисбатан хаёлда тугилаётган тасаввурларнинг бойлиги, хилма-хиллиги ва маънодорлиги билан белгиланади. Хаёлнинг кенглиги купинча мазмундорлик билан боглик булиб, кенг хаёл мазмундор ҳам булади.

Хаёл кучли ва кучсиз булади. Унинг кучи идрок образларига канчалик якин туришига караб белгиланади.

Хаёл кучи хиссиётга боглик булади. Кишининг хиссиёти канчалик кучли, эхтиросли булса, хаёл образлари ҳам шунчалик кучли, ёркин ва жонли булади.

Хаёл образлари кишининг умумий ҳолатига ҳам боглик. Киши касал вақтида хаёл образлари кучлирок, жонлирок булади. Натижада галлюцинация юз беради. Галлюцинация аслида кучли хаёл образларидир.

Воқеликни тугри акс эттирадиган хаёл реал хаёлдир, нотугри акс эттирадиган хаёл хом хаёлдир.

Инсон фаолиятининг ҳамма турларида: уйинда, ўқишда, меҳнатда, фан ва ижодиётда ҳаёлнинг аҳамияти каттадир. Болаликдаги уйинлар – асосан, болалар фантазиясининг намоён булишидир. Болаларнинг ижодий уйинларида уларнинг организми камол топади ва мустаҳкамланади, акли, иродаси, маънавий ва эстетик хислари усади.

Ҳаёлнинг булиши инсоннинг ҳар қандай ишни ижодий бажаришга ёки бу ишга ижодкорлик элементларини киритишга имкон беради. Акс ҳолда меҳнатнинг ҳар бир тури илгари урганиб олинган усуллар ва ҳаракатларни шунчаки такрорлаш йули билангина бажарилиши мумкин.

Илмий тадқиқотларда ҳам ҳаёл катта роль уйнайди. Чунки турли илмий гипотезалар ҳаёл туфайли яратилади. Ҳаёл булмаганда эди кишлоқ хужалигида новаторлик, техникада ихтирочилик ва санъатда янгиликлар яратиш мумкин булмаган булур эди. Албатта, реал ва ижодий ҳаёлгина инсон фаолиятида ана шундай ижобий роль уйнайди.

Мавзунинг таянч тушунчалари: ҳаёл, тасаввур ҳаёл, ҳаёлнинг реаллиги, галлюцинация, гиперболизация, типиклаштириш, акцентировка, орзу, схемалаштириш, киёслаш, аналитик, синтетик.

Мавзу бўйича талабалар билимни синаш учун саволлар:

1. Ҳаёлнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини тушунтиринг.
2. Ҳаёл турларини синаб беринг.
3. Ҳаёл образларининг ҳосил булиш йулларини тушунтиринг.
4. Ҳаёлнинг индивидуал фарклари қайсилар?

Адабиётлар

1. Каримов И. Ўзбекистон ХХІ асрга интиломда. Т., 1999.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тугрисида» ги Қонуни.
3. Т., 1997.
4. Ғозиев Э. Психология. Т., 1994.
5. Ғозиев Э. Олий мактаб психологияси. Т., 1997.
6. Умумий психология. А. В. Петровский таҳририда. Т., 1992.
7. Иванов П.И. Умумий психология. Т., 1969.
8. Раҳмонова М. Психология курсида курсатмалилик. Т., 1988.
9. Платонов К.К. Кизикарли психология. Т., 1982.

Режа:

1. *Тафаккур хакида тушунча. Тафаккур ва хиссий билиш.*
2. *Тафаккур операциялари.*
3. *Тафаккур шакллари.*
4. *Тафаккур турлари.*
5. *Тафаккур ва муаммоли вазият.*
6. *Тафаккурни тадқиқ этишининг ижтимоий аҳамияти.*

ТАФАККУР ВА ХИССИЙ БИЛИШ.

Ташки оламдаги воқеаликни сезги, идрок ва тассавур жараёнлари орқали билиш муҳим аҳамият касб этади, лекин урганилаётган нарса ва ходисаларни атрофлича чуқур ақс эттириш учун булар ҳали етарли эмас. Чунки уларнинг узаро муносабатлари, сифат ва микдор узгаришлари, мураккаб ички боғланишлари, узаро таъсир этиш хоссаларини бевосита кузатиш ёки хиссий образлар ёрдамида аниқлаш имконияти йук.

Мадомики шундай экан, субъектнинг билиш /англаш/ лозим бўлган объект билан узаро таъсирини бевосита ақс эттириш йули орқали булакларга ажратиш имконияти чекланганлиги сабабли хиссий билиш босқичидан ақлий босқичга, яъни тафаккурга ўтиш зарурати тугилади. Фикр юритиш ёрдамида атроф – муҳитни чуқурроқ билиш, нарсалар, воқеалар ва ходисалар уртасида мавжуд бўлган узаро ички муносабатлар, боғланишларни аниқлаш проблематик тарзда намоён бўлади. Инсон олдида проблема – муаммо вужудга келмас экан, у ҳолда тафаккур жараёни ҳосил бўлиши мумкин эмас.

Шундай қилиб, инсон узининг билиш фаолиятида воқеаликнинг мураккаб жиҳатларини хиссий босқич ёрдами билан ақс эттира олмай қолганда тафаккурга, фикр юритишга мурожаат қилади.

Инсоннинг билиш фаолиятида сезги, идрок, тассавур образлари билан тафаккур узаро узликсиз равишда бир – бирини бойитиб туради. Ана шунга биноан билиш жараёнининг хиссий ва ақлий босқичлари мавжуддир.

Тафаккур, сезги ва идрокдан фарқ қилиб, бир нечта хусусиятга эгадир. Унинг биринчи хусусияти воқеаликни умумлашган ҳолда ақс эттиришдир.

Тафаккурнинг иккинчи муҳим хусусияти боғланишларни бевосита ақс эттиришдир. Бу хусусият туфайли табиат ва жамиятдаги турли ходиса ва воқеалар уртасидаги боғланишларни тушунтириш имкониятига эга бўламиз.

Тафаккурнинг учинчи хусусияти суз /нутқ/ орқали нарса ва ходисалар уртасидаги мураккаб муносабатларни ақс эттиришдан иборатдир. Инсоннинг фикр юритиши бир ва ундан ортиқ сузлар, тушунчалар воситасида ифодаланади. Шунинг учун одам уйлаётганда уз фикрини айтаётгандек, гапираётганда эса фикр юритаётгандек туйилади.

Эргаш Ғозиев узининг «Тафаккур психологияси» /Тошкент, «Укитувчи» нашриёти, 1990 йил/ китобида тафаккурга қуйидагича таъриф берган. «Тафаккур атроф муҳитдаги воқеаликни нутқ ёрдами билан бевосита, умумлашган ҳолда ақс эттируви психик процесс, социал сабабий боғланишларни англашга, янгилик

очишга ва прогноз килишга йуналтирилган аклий фаолиятдир». Бизнингча, ушбу таърифда тафаккурнинг энг муҳим хусусиялари ва функциялари санаб утилган.

ТАФАККУР ЖАРАЁНЛАРИ

Тафаккур куйидаги жараёнларда юз беради.

1. Анализ ва синтез.
2. Таккослаш.
3. Абстракциялаш.
4. Умумлаштириш.
5. Конкретлаштириш.
6. Классификациялаш.
7. Системалаштириш.

АНАЛИЗ – шундай бир тафаккур жараёни, унинг ёрдами билан биз нарса ва ходисаларни фикран ёки амалий равишда булиб /ажратиб/, уларнинг айрим қисмлари ва хусусиятларини таҳлил қиламиз.

СИНТЕЗ – шундай бир тафаккур жараёнидирки, биз нарса ва ходисаларнинг анализда булинган айрим қисмлари, булақларини синтез ёрдами билан фикран ёки амалий равишда бирлаштириб, бутун ҳолга келтирамиз.

Анализ ва синтез узаро бевосита мустаҳкам боғланган ягона жараённинг икки томонидир. Агар нарса ва ходисалар анализ қилинмаган бўлса, уни синтез қилиб бўлмайди, ҳар қандай анализ предметларни, нарсаларни бир бутун ҳолда билиш асосида амалга оширилиши лозим.

ТАККОСЛАШ – шундай бир тафаккур жараёни, бу жараён воситаси билан объектив дунёдаги нарса ва ходисаларнинг бир – бирига ухшашлиги ёки бир – биридан фарқи аниқланади.

Абстракциялаш шундай бир тафаккур жараёни, бу жараён ёрдами билан моддий дунёдаги нарса ва ходисаларнинг муҳим хусусиятларини фарқлаб олиб, ана шу хусусиятлардан нарса ва ходисаларнинг муҳим бўлмаган иккинчи даражали хусусиятларини фикран ажратиб ташлаймиз.

УМУМЛАШТИРИШ деганда психологияда нарса ва ходисалардаги ҳосса, белги, хусусият, аломатларни топиш ва шу умумийлик асосида уларни бирлаштириш тушунилади.

Умумий, мавҳум белги ва хусусиятларни яққа, ёлғиз объектларга тадбиқ қилиш конкретлаштириш дейилади. Бундан ташқари, мавҳум тушунчаларни конкрет предметларга боғлаш ҳам конкретлаштириш булиб ҳисобланади.

Фанда нарса ва ходисаларнинг табиатини ифодаловчи муайян белги асосида қилинган фикр юритишни *КЛАССИФИКАЦИЯ* деб аташ қабул қилинган.

Классификация қилишнинг якуни системалаштириш булиб ҳисобланади. Системалаштиришга кутубхонадаги китобларнинг жойланиши мисол бўла олади. Масалан, кутубхонада педагогикага оид адабиётлар бир томонда, психологияга оидлари яна бир томонда жойлашган бўлади. Системалаштириш инсон ишини осонлаштиради. Натижада киши нимани қаердан излашни билади. Турмушда ҳар қадамда системалаштиришни қуришимиз мумкин.

ТАФАККУР ШАКЛЛАРИ

Тафаккур шаклларига ҳукм, тушунча ва ҳулоса чиқариш киради. Нарса ва ходисаларнинг белги ва хусусиятлари ҳақида тасдиқлаб ёки инкор қилиб айтилган фикр *ХУКМ* деб айтилади. Масалан, баҳорда дарахтлар барг ёзади.

Борлиқдаги нарсалар, ходисалар ва воқеаликнинг миқдорига, уларнинг бирор ҳукмда акс этиши ва алоқа ҳамда муносабатларига қараб улар қуйидаги турларга бўлинади:

1. Тасдиқловчи ёки инкор қилувчи ҳукм.
2. Якка, жузъий ва умумий ҳукм.
3. Шартли, айирувчи ва қатъий ҳукм.
4. Тахминий ҳукм.

Нарса билан белгининг алоқаси акс этган ҳукм *ТАСДИҚЛОВЧИ* ҳукм дейилади. Масалан, Алишер Навоий буюк узбек шоири, мутафаккири. Нарса билан белги уртасидаги боғланиш йуклигини ифодаловчи ҳукм *ИНКОР* ҳукм деб аталади. Масалан, Ўзбекистонда пахта экилмайди. Самарқандда олий мактаблар йук қаби.

Якка нарса ҳақидаги ҳукм *ЯККА* ҳукм дейилади. Масалан, Тошкент – Ўзбекистоннинг пойтахти. Агар ҳукмимиз бир гуруҳ нарсаларнинг баъзиларига таалукли бўлса уни *ЖУЗЪИЙ* ҳукм дейилади. Масалан, бугун баъзи талабалар дарсга кеч қолдилар. Бордию бизнинг ҳукмимиз бир гуруҳ нарсаларнинг барчасига таалукли бўлса *УМУМИЙ* ҳукм дейилади. Масалан, Ўзбекистон фуқаролари тинчлик учун курашмоқдалар.

Ҳулоса чиқариш деб бир неча ҳукмлардан алоҳида ҳукм келтириб чиқаришга айтилади. Масалан, Барча сайёралар ҳаракат қилади. Ер – сайёра. Демак, Ер ҳам ҳаракат қилади.

ХУЛОСА ЧИҚАРИШ уч турли бўлади: индуктив, дедуктив ва аналогик. *ИНДУКТИВ* ҳулоса чиқариш деб бир неча якка ҳукмлардан умумий ҳукм келтириб чиқаришга айтилади. Масалан, Темир электр токини утқазади. Мис электр токини утқазади. Кургошин электр токини утқазади. Булар металллардир. Демак, металллар электр токини утқазади.

ДЕДУКТИВ ҳулоса чиқариш деб умумий ҳукмдан якка ёки жузъий ҳукм келтириб чиқаришга айтилади. Масалан, Дарахтлар баҳорда гуллайди. Урик – дарахт. Демак, урик баҳорда гуллайди.

АНАЛОГИК ҳулоса чиқариш деб предметнинг ухшаш белгиларига қараб ҳулоса чиқаришга айтилади.

ТУШУНЧА нарса ва ходисаларнинг умумий ва муҳим белгиларини акс эттирувчи фикрдир. Уй, қурик, қоинот, дарахт қабилар тушунчалардир. Тушунчалар одатда конкрет ва абстракт бўлади. Конкрет тушунчаларга парта, доска, шкаф, мей, дераза қабилар қирса, абстракт тушунчаларга эса муҳаббат, бахт, гузаллик, узунлик, баландлик, қенглик, ҳаракат қабилар қиради.

Тушунчалар қулами жихатдан уч турга бўлинади: якка тушунчалар, умумий тушунчалар ва тупланма тушунчалар.

ЯККА тушунча деб якка предмет ёки ходиса ҳақидаги тушунчага айтилади. Масалан, Алишер Навоий, Қукон, Сирдарё, Собир Раҳимов қабилар. *УМУМИЙ*

тушунча деб бир жинсда булган нарса ва ходисалар туплами хакида яхлит фикр юритишга айтилади. Масалан, китоб, мактаб, студент, успирин, юлдуз ва бошқалар.

ТУПЛАНМА тушунча деб бир хил нарсаларнинг тупламига айтилади. Масалан, кутубхона, пахтазор, йигилиш кабилар.

Фикр юритишда тушунча билан суз узаро богланган холда намоён булади. Бир томондан, суз ёрдамисиз тушунча вужудга келмайди, икинчи томондан суз тушунчанинг моддий асоси ва функциясини бажаради. Тушунчалар бир ёки ундан ортик сузлардан хосил булиши мумкин.

ТАФАККУР СИФАТЛАРИ

Тафаккурнинг индивидуал хусусиятлари, яъни сифатлари деганда унинг мазмундорлиги, мустакиллиги, эпчиллиги, самарадорлиги, кенглиги, тезлиги, чуқурлиги кабиларни тушунамиз.

ТАФАККУР ТУРЛАРИ

Тафаккур куйидаги турларга булинади:

- 1.Кургазмали – ҳаракат тафаккур.
- 2.Кургазмали – образли тафаккур.
- 3.Ихтиёрсиз ва ихтиёрий тафаккур.
- 4.Конкрет ва абстракт тафаккур.
- 5.Ижодий тафаккур.

Инсон томонидан бевосита идрок килинаётган предметлар эмас, балки тасаввур килинаётган образлар хакида фикр юритиш *КУРГАЗМАЛИ – ОБРАЗЛИ* тафаккур дейилади.

Богча ёшидаги болалар илмий тушунчаларга эга булмаганлиги учун билиш фаолиятида асосан кургазмали – образларга суяниб фикр юритадилар, мулохаза билдирадилар, ҳукм чиқарадилар.

ИХТИЁРСИЗ тафаккур деб мантикий тафаккур ёрдамида куп вақтлар давомида хал килинмаган аклий вазифаларнинг тусатдан, кутилмаганда хал килиниб қолиши процессига айтилади.

ИХТИЁРИЙ тафаккур жараёни мулохаза, муҳокама, исботлаш, гипотеза қилиш каби шаклларда қамоён булади. Математика, физика, химия, психология ва бошқа фанлардаги муаммо ва масалаларни ечиш жараёнлари бунга ёркин мисол була олади.

АБСТРАКТ тафаккур нарсаларнинг моҳиятини акс эттирувчи ва сузларда ифодаловчи тушунчаларга таяниб фикр юритишдир.

Фикр юритилиши лозим булган нарса ва ходисаларни идрок ва тасаввур қилиш мумкин булса, бундай тафаккур *КОНКРЕТ* тафаккур дейилади.

Назарий тафаккур деб ходисаларни изохлашга фараз қилишга қаратилган тафаккур турига айтилади.

Воқеликни узгартириш воситаси билан реал нарса ва ходисаларни яратишга йуналтирилган фикр юритиш амалий тафаккур дейилади. Амалий тафаккур «Қандай қилиб?», «Қайси йул билан?» каби саволларга жавоб бериш жараёнидир.

ИЖОДИЙ тафаккур мураккаб билиш фаолиятдан бири бўлиб тадрижий равишда, изчил узаро богланган жараёнлардан ташкил топади: даставвал саволлар

тугилади, вазифа аникланади, масала ечиш учун саволларга жавоб кидирилади. Ижодий тафаккурнинг навбатдаги компонентлари куйидагича акс эттирилади: куйилган саволларга жавоб излаш, масалани ечишга ёрдам берадиган йуллар, усуллар, воситалар, коидалар ва куникмаларни кидириш, уларни танлаш ва фаолиятга тадбик килиш ва бошқалар.

ТАФАККУР ВА МУАММОЛИ ВАЗИЯТ

Тафаккур муаммодан, саволдан, таажжубланиш, хайратга тушиш ёки зиддиятдан келиб чиқади. Мазкур муаммоли вазият шахсни фикр юритишга тортади, унинг фаолиятини ноаник муаммони хал килишга ундайди.

Муаммоли вазият уз ичига куйидаги мухим томонларни камраб олиши мумкин, биринчидан, муаммонинг куйилишини инсон тушуниб етиши, иккинчидан, муаммони хал килишга ёрдам берувчи восита,усул, йул, аклий харакатларни инсоннинг узи излаб топиши ва уларни маълум системага солиши, учинчидан, инсон муаммони хал килиш учун сараланган усулларни аввалги усуллардан ажратиш, яъни уларнинг салбий томонларини олиб ташлаб, колганларидан уз урнида ва тугри фойдаланиши, туртинчидан, инсон муаммо ечимининг тугрилигига ишонч хосил килиши учун танкидий нуктаи назардан текшириб чикиши кабилар.

Муаммо хал килингандан кейин уни танкидий назардан текшириб чикиш ва тугри эканлигига ишонч хосил килиш фаолияти хам ижобий характер касб этади. Шундай килиб, бир талай амаллардан фойдаланиш туфайли муаммо хал килинади: куйилган муаммони булакларга ажратиб анализ килиш, муаммони яхлит холда тушунтириб бериш, муаммони хал этиш учун воситалар кидириш, топган воситаларни куллаш, муаммони танкидий текшириб чикиш, шунингдек, муаммо ечими тугрисида мантикий хулосага келиш кабилар.

Мавзунинг таянч тушунчалари: тафаккур, ижодий тафаккур, амалий тафаккур, мантикий тафаккур, индукция, дедукция, хукм, тушунча, хулоса чикариш, тафаккур сифатлари.

Мавзу буйича талабалар билимини синаш учун тест саволлари:

1. Хиссий билиш – бу:
 - А) фикрларни мухокама килиб нарса ва ходисаларни билиб олиш;
 - Б) фикирларни амалий фаолиятда акс эттириш;
 - В) воқеани нутк иштирокида акс эттириш;
 - Г) нарса ва ходисаларни сезги, идрок, тасаввурларда акс эттириш.
2. Фикр юритиш жараёнлари – бу:
 - А) тушунча, хукм;
 - Б) индукция, дедукция хулосалаш;
 - В) аналогия;
 - Г) анализ, синтез, таккослаш, умумлаштириш.
3. Борликни бевосита акс эттириш:
 - А) тасаввурлар оркали;
 - Б) идрок ва тасаввурлар оркали;
 - В) тушунча, хукм, хулоса чикариш;
 - Г) таккослаш, анализ ва синтез оркали булади.
4. Тафаккур турлари – бу:

- А) анализ, синтез, таккослаш;
- Б) тушунча, хукм, хулоса чикариш;
- В) конкрет, абстракт, назарий, амалий
- Г) мустикаллик, танкидийлик.

АДАБИЁТЛАР.

1. Каримов И. Юксак малакали кадрлар – Ўзбекистон келажаги пойдевори. Т.1997.
2. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. Т.1990.
3. Ғозиев Э. Психология. Т.1994.
4. Ғозиев Э. Олий мактаб психологияси Т.1997.
5. Умумий психология. А.В.Петровский тахририда. 1992 й.
6. Рахмонова М. Психология курсида курсатмалилик. Т.1988.

Мавзу: ТЕМПЕРАМЕНТ

Режа:

1. *Темперамент хакида тушунча.*
2. *Темпераментнинг классик назариялари.*
3. *Темпераментнинг нерв-физиологик механизмлари.*
4. *Темперамент типлари.*
5. *Мехнат ва ўқини фаолиятида темпераментнинг роли.*

Маълумки, одамлар хулк-атвори ва фаолият мотивлари нисбатан тенг булганда, ташки таъсирлар бир хил булганда, таъсирчанлиги ва курсатаётган энергиясига кура бир-бирларидан, сезиларли даражада фарк киладилар. Жумладан, бир хил киши секинликни, бошқаси шошилишни ёктиради. Бир хил одамларга хиссиётларнинг тез кузгалиши хос булса, бошқасига эса совукконлик хосдир, бошқа бировни кескин имо-ишоралар, маъноли мимика, бошқасини ҳаракатларда огир-босиклик, юзнинг жуда ҳам кам ҳаракат килиши ажратиб туради. Суз юритилаётган индивидуал фарклар узларининг тугма асосига эга булиши шубҳасиздир. Бу шу нарса билан тасдикланадики, бу фарклар болалигидаёқ маълум була бошлайди, хулк-атворнинг ва фаолиятнинг турли соҳаларида куринади ва алоҳида барқарорлиги билан ажралиб туради.

Психиканинг индивидуал жихатдан узига хос, табиий жихатдан шартлашган динамик курунишлар мажмуи кишининг темпераменти деб аталади.

Темперамент хакидаги дастлабки назария антик дунёга бориб такалади. Масалан: эраиздан олдинги 6-асрда яшаган юнон медицинасининг йирик вакили Гиппократ биринчи булиб одамларнинг ҳар хил хусусиятга эга эканлигига эътибор берган ва бу ҳар хилликнинг сабабини аниқлашга ҳаракат килган. У кишилар темпераментининг организмдаги суюкликларга (кон, шилимшик парда, ут)га қараб уч турга булади.

Кейинчалик ҳам темперамент ва унинг асоси хакида олимлар томонидан хилма-хил назариялар яратилди. Масалан, 18-аср охирида яшаган Иммануэл Кант коннинг индивидуал хусусиятлари темпераментнинг табиий асоси ҳисобланади, деган эди. П.Ф.Лесгафтнинг гоёси ҳам шу нуктаи-назарга яқин эди. Бу олим темпераментнинг

асосида кон айланиши (жумладан, кон томирлари кенглиги ва таранглиги, уларнинг буш жойи диаметри, юракнинг шакли ва хоказолар) хусусияти ётади деб ёзган эди.

Немис психиатри Э.Кречмер индивиднинг психик тузилиши тана тузилишига, тананинг умумий конструкциясига тугри келади, деган эди. Сизгиларли психик активликка эга булган, атрофда булаётган воқеаларга тез муносабат билдирувчи, тасуротларини ха деб узгартиришга интилувчи, мувоффакиятсизликлар ва кунгилсизликларни нисбатан енгил утказиб юбуровчи, жонли, ҳаракатчан, ифодали мимикаси ва ҳаракатлари булган киши сангвиник деб аталади.

Юраги кенг, барқарор интилишларга ва кайфиятларга, доимий ва чуқур ҳис-туйгуларга, ҳаракатлари ва нутки бир хил маромда булган, рухий ҳолати ташки томонда ифода этиладиган киши холерик деб аталади.

Таъсирчан, чуқур кечинмали, гап кутара олмайдиган, аммо атрофдаги воқеаларга унчалик эътибор бермайдиган, узини тухтата оладиган ҳаракатлар киладиган ва секин овоз чиқарадиган кишилар меланхолик деб аталади.

Аслида одамларни туртта тип буйича тақсимлаш мумкин эмаслиги тушунарли. Темпераментнинг турли-туманлиги тугрисидаги масала фанда хали батафсил хал қилинган эмас.

Темпераментнинг нерв-физиологик механизмини илмий асосда тушунтириб берган киши И.П.Павлов булди. У уз умрининг куп қисмини олий нерв системаси фаолиятини урганишга бағишлади. Унинг тадқиқотлари натижасида одамдаги индивидуал фарқлар асосида кузголиш ва тормозланиш уртасидаги вазминлик ётиши аниқланди.

Нерв системаси кучи типнинг энг муҳим қуратқичдир.

Нерв фаолиятининг типи-организмининг табиий хусусиятидир. У наслийдир, лекин бутунлай узгармас ҳисобланмайди, у ривожланишда ва маълум даражада атрофдаги шароит, муҳит таъсири туфайли узгаради.

Темперамент типларининг келиб чиқишида, юқорида айтганимиздек, ирсият асосий роль уйнайди. Агар ирсий физиологик хусусиятлари бир хил булган битта тухумдан пайдо булган (гомозигот) эгизакларнинг темперамент хусусиятларини ирсий физиологик хусусиятлари унчалик бир хил булмаган, иккита тухумдан пайдо булган (гетерозигот) эгизакларнинг темперамент хусусиятлари билан солиштирсак, бу нарса жуда яққол қуринади. Гетерозигот эгизакларга қараганда гомозигот эгизаклар темпераментлари хусусиятларининг ухшашлик даражаси шунчалик ортиқки, темпераментнинг ирсият йули билан берилиши имконияти 85% га тенгдир.

Ғарчи темперамент типлари, умуман олганда, ирсиятга боғлиқ булсада, темпераментнинг айрим хусусиятлари ҳаёт шароитлари ва тарбияга боғлиқ ҳолда маълум даражада узгаради.

Темпераментнинг айрим хусусиятларининг ҳаёт шароитлари ва тарбияга боғлиқ ҳолда узгаришини темперамент типларининг вояга етишидан фарқлаш лозим. Темперамент типи унга хос булган барча характерли хусусиятлари билан бирга, тугилиш чоғидан бошлаб ёки маълум ёшда бирдан пайдо булиб қолмайди. Нерв системасининг вояга етишидаги умумий қонуниятлари темперамент типининг вояга етишига ҳам таъсир қилиб, изини қолдиради.

Маълум темперамент типининг асосий хусусиятлари бирданига ҳаммаси номоён булмайди, балки ёшга караб секин-аста нерв системасининг вояга етиши билан боглик холда номоён булади. Бу жараёни биз темпераментнинг вояга етиши деб атаймиз.

Ёшлар касб танлаётганда темперамент хусусиятлари ҳисобга олиниши лозим. Масалан, ҳозирги замон техникасида меланхолик учун кирувчи самолётда учувчи булиш нихоятда кийин ёки бундай кишиларга тусатдан пайдо буладиган авария хавфи уз вақтида реакция қилиши лозим булган мураккаб энергосистемаларда ишлаш огирлик қилади. Одамнинг психик хусусиятларига нисбатан фаолиятнинг шундай йул билан танлашни касбга йуналтириш деб аталади.

Темперамент типлари хусусиятларини мумкин қадар укучилар тарбияси жараёнида ҳам ҳисобга олиш зарур. Масалан, меланхолик укучини ҳаракатлари учун кескин қойиш унинг руҳини тушуриб юборади. Узига ишонмвслигини яна орттириб юборади ва уз қучига шубҳа билан қарай бошлайди.

Юқоридаги усулларни сангвиникка нисбатан ишлатиб булмайди. Чунки у бошидан кечирган кунгилсиз воқеаларни тез эсдан чиқариб юбориши ва уз қучи, қобилиятларига ортикча баҳо беришга мойилдир, Салбий баҳога нисбатан қаттиқлик ва талабчанлик унга ижобий тасир қурсатиши мумкин. Темперамент хусусиятини ҳисобга олган холда худди шундай индивидуал муносабатда булиш меҳнатни ташкил қилишда, спортчиларнинг машқларида ва фаолиятнинг бошқа турларида ҳам булиши мумкин ва зарур.

Нихоят, фаолият талабларига темпераментни мослаштиришнинг асосий энг унверсал йули индивидуал иш услубининг таркиб топишидир. Меҳнат фаолиятидаги айни бир вазифа ва талаблар ҳар турли усуллар ва йуллар билан бир хил самарали амалга оширилиши мумкин. Фаолиятнинг индивидуал услуби деганда биз мазкур одам учун ҳаракатли булган ва самарали ишлаши учун мақсадга мувофиқ булган ҳаракатлар ва йулларнинг индивидуал системасини тушунамиз.

Фаолиятнинг индивидуал услуби одамда уз-уздан, стихияли равишда пайдо булмайди. У таълим ва тарбия жараёнида таркиб топади. Индивидуал услуб таркиб топишининг биринчи қуртаклари богча ёшидаги қатта болаларда уйин ҳаракатидаги амалий масалаларни ечишдаёқ қурина бошлайди.

Фаолиятнинг индивидуал услубини тарбиялаш ишлари асосланадиган қатор алоҳида психологик ва педагогик принциплар мавжуддир. Таълим ва тарбиянинг асосий вазифаларидан бири шундан иборатки, индивидуал услубни таркиб топтириш йули билан одамнинг темпераментини фаолиятнинг объектив талабларига яхшилаб мослаштиришдан иборатдир.

Мавзунинг таянч тушунчалари: темперамент, нерв тип, қуқғолиш, тормозланиш, мувозанатлилиқ, холерик, сангвиник, меланхолик, флегматик.

Мавзу бўйича талабалар билимини синаш учун саволлар:

1. Темперамент кишининг қайси хусусиятларида намоён булади?
2. Темпераментга ҳос назарияларни тушунтиринг.
3. Темперамент типлари қайсилар?
4. Темпераментнинг етилиши деб нимага айтилади?
5. Қасб танлашда темпераментни ҳисобга олишнинг аҳамияти қандай?

Адабиётлар:

- 1.Каримов.И. Ўзбекистон XXI асрга интиломда Т.1999 йил.
- 2.Ғозиев Э. Психология 1994 йил.
- 3.Ғозиев Э. Олий мактаб психологияси Т.1997 йил.
- 4.А.В.Петровский таҳририда Умумий психология Т.1992 йил.
- 5.Хрестоматия по общей психологии М.1981 йил.
- 6.Мерлин В.И.Очерк теории темперамента М.1974 йил.

ХАРАКТЕР

Режа:

1. Психологияда характер муаммолари.
2. Характерологияга турлича ёндошувлар.
3. Характернинг тузилиши.
4. Характерда акцентуация ҳолати.
5. Хулқ-атвор ва характернинг шаклланиши.
6. Тарбия ва ўз-ўзида характерни тарбиялаш.

Характер юнонча суз бўлиб «зарб килиш», «белги қуйиш» деган маънони билдиради. Ҳақиқатдан ҳам характер кишининг жамиятда яшаб эгаллайдиган алоҳида белгиларидир. Шахснинг индивидуаллиги темперамент сингари характерда ҳам намоён бўлади. Характер – бу шахснинг фаолият ва мулоқоти жараёнида таркиб топадиган ва намоён бўладиган индивидуал хусусиятлари бўлиб, индивид учун у типик хулқ-атвор хислатлари бўлиб ҳисобланади.

Кишининг шахси у нима қилаётгани билан эмас, балки уни қандай бажараётгани билан характерланади.

Характер киши шахсининг йуналишини белгилайдиган ижтимоий муносабатларга боглик бўлади. Масалан, кишининг жамиятдаги юқори мавқеи, амали унда такабурлик, кеккайганлик, риёкорлик, таъмагирлик, мунофиқлик каби салбий хислатларни шаклланишига олиб қелиши мумкин. Аксинча, оддий меҳнаткаш кишида жамиятдаги мавқеига қараб фидокорлик, мақсадга интилганлик, жасурлик, камтарлик, меҳнатсеварлик каби ижобий хислатларнинг шаклланишига олиб қелади.

Характернинг тузилиши

Инсон шахсининг характери ҳамиша қупқирралидир. Унда алоҳида хусусиятлар ёки томонлар ажратилиб қурсатилиши мумкин, лекин улар бир-бирларидан ажратилган, алоҳида ҳолда бўлмайди, балки маълум даражада характернинг барқарор тузилишини ташкил этган ҳолда узаро боглик бўлади.

Характернинг структураси унинг айрим хусусиятлари уртасидаги қонуний богликликда намоён бўлади. Агар киши қурқок бўлса, у ташаббусқорлик, қатъийлик ва мустақиллик, фидокорлик ва олийҳимматлилик фазилатларига эга бўлмайди, деб айтиш учун асослар бор. Шу билан бирга характери бўйича қурқок кишидан

итоаткорлик ва хушомадгуйликни, кучли кишига нисбатан конформлиликни, кизгончиликни, соткинликни, ишончсизлик ва эҳтиёткорликни кутиш мумкин.

Характернинг хусусиятлари орасида айримлари асосий, етакчи булиб, унинг намоён булишининг бутун комплексини ривожлантиришнинг умумий йуналишини белгилаб беради. Улар билан бир каторда иккинчи даражали хусусиятлар ҳам борки, айрим ҳолларда улар асосий деб белгиланиши, бошқаларида эса улар билан уйғунлашмаслиги ҳам мумкин.

Характер субъектнинг биргаликдаги фаолиятга қай тарзда фаол жалб қилинишига қараб хатти-ҳаракатларда ва ишларда намоён булар экан, ҳам фаолият мазмунига, ҳам қийинчиликнинг муваффақиятли ёки муваффақиятсиз бартараф этилишига, ҳам асосий ҳаётий мақсадларга эришишда узок ва яқин истикболларга боғлиқ булиб қолади.

Шундай қилиб характернинг таркиб топишида кишининг тевақал-атрофидаги муҳитга ва уз-узига, бошқа кишига қандай муносабатда бўлиши муҳим ҳисобланади. Шу билан бирга бу муносабатлар характернинг энг муҳим хусусиятларини таснифлаш учун асос бўлади.

Юқоридагилардан қилиб чиқиб характернинг туртта системасини фарқлаш мумкин:

1. Жамоага ва айрим одамларга бўлган муносабатларни ифодаловчи характер хусусиятлари: яхшилик, меҳрибонлик, талабчанлик, такабурлик ва бошқалар.

2. Меҳнатга бўлган муносабатни ифодаловчи характер хислатлари: меҳнатсеварлик, виждонлилик, инга масъулият билан қараш, бошлаган ишни охирига етказиш, ялқовлик, масъулиятсизлик қабилар.

3. Нарсаларга бўлган муносабатларни ифодаловчи характер хислатлари: озодалиқ ёки ифлослик, нарсаларни аяб ишлатиш ёки аямаслик, уларга нисбатан эҳтиёткорлик ёки аксинча қабилар.

4. Одамнинг уз-узига бўлган муносабатларини ифодаловчи характер хислатлари: иззат-нафслилик, уз шаънини эҳтиёт қилиш, қамтарлик, узига ортикча баҳо бермаслик ёки шухратпарастлик, мағрурлик, димоғдорлик, узини қата олиш қабилар.

Характер хусусиятларининг акцентуацияси

Характернинг кишида қуринадиган ва тилимизда уз ифодасини топган хусусиятлари беҳад қўп бўлиб, мингдан ортиқни ташкил этади. Шу сабабли характернинг узғариб турадиган хусусиятларини санаб ва таснифлаб бериш жуда қийин. Бундан ташқари ҳозиргача психологияда аниқ бир таснифлаш схемаси ишлаб чиқилган эмас. Характернинг у ёки бу хусусияти микдорий ифодалилиги охириги маррага етиб ва норма чегарасига бориб қолганда характернинг акцентуация /ортиқча ургу берилиши/ деб аталадиган вазият пайдо бўлади. Характернинг ортикча ургу берилиши – айрим характер хусусиятларининг қучайиши натижаси сифатида норманинг охириги чегарасидир.

Ҳулқ-атвор ва характернинг шаклланиши

Худи темперамент каби характер ҳам кишининг физиологик хусусиятларига, характернинг куринишларига уз таъсирини курсатади, уларнинг пайдо булиши ва кечишининг динамик хусусиятларини белгилаб беради.

Темпераментнинг хусусиятлари характернинг муайян томонлари ривожланишига каршилиқ курсатиши ёки ёрдам бериши мумкин. Холерик ёки сангвиник типдаги одамга караганда флегматик типдаги одам узида ташаббускорлик ва катъийликни таркиб топтириши кийинроқдир. Журъатсизлик ва вахмалиликни бартараф этиш меланхолик учун жиддий муаммо булиб хисобланади. Характернинг жамоада шакллантирилиши холерик типдаги кишиларда узини тута билишни ва узига такидий куз билан карашни, сангвиникларда саботлиликни, флегматикларда фаолликни ривожлантириш учун кулай шароитлар яратади.

Характер хусусиятларининг пайдо булиши, унинг табиати, узгариши мумкинлиги ёки мумкин эмаслиги психологларнинг узок давом этиб келаётган мунозаралари мавзуи булиб хисобланади.

Характер – куп жихатдан уз-узини тарбиялаш натижасидир. Характерда кишининг одатлари жамланади. Характер одамлар фаолиятида намоён булади, шу билан бирга, у шу фаолиятда шаклланади ҳам. Агар йигит ёки киз узини - узи танкид килишни характерининг хусусияти сифатида тарбиялашга уринаётган булса, улар узларига танкидий нуктаи назардан ёндошишлари керак.

Мехнат ва ўқиш тугрисида гапирмаган такдирда ҳам кунлалик турмуш, оиладаги ҳаёт шароитлари инсоний характерлар мактабидир. Педагоглар ва ота-оналар олдида мунтазам равишда масъулиятли вазифа: болалар характерида сезила бошлаган узгаришларни уз вақтида сезиш ва уларни инobatга олган холда хулқ-атвор ва тарбия соҳасида уз йулини амалга ошириш вазифаси туради.

Шундай килиб, кишига характер табиатан берилмаган. Узгартириб ва кайтадан шакллантириб булмайдиган характер булмайди. «Менинг характерим шунака ва мен узими ҳеч нарса кила олмайман» деб баҳона килиш психологик жихатдан мутлақо асоссиздир. Хар кандай киши ҳам уз характерини барча куринишлари учун жавобгардир, хар бир киши узини-узи тарбиялаш имконига эгадир.

Характернинг шаклланиши

Кишининг характери тугма, доимий ва узгармайдиган нарса эмас. Бола онадан мехнатсевар ёки дангаса, ростгуй ёки мунофик, ботир ёки куркок, интизомли ёки интизомсиз булиб тугилмайди. Хар бир одамнинг характери темпераменти асосида, ижтимоий муҳит таъсири билан, тарбия, амалий фаолият жараёнида ва киши уз-узини тарбиялаш билан тараккий килиб, узгариб боради.

Характернинг тараккийси кишининг иродаси, акл-идроки ва хиссиётларининг тараккий килиб бориши билан мустаҳкам боглиқдир. Шу сабабли кишининг иродаси, акл-идроки ва хис-туйгуларининг тараккий килиб бориши ва уларнинг тарбияланиши хакида айтилган фикрларнинг ҳаммаси киши хирактерининг ривожланишига ҳам тегишлидир.

Характернинг ўсишида ижтимоий муҳитнинг роли

Кишинингбутун ҳаёти давомида унинг характери таркиб топишига ижтимоий муҳит, аввало, шу киши бирга яшаб ва ишлаб келган жамоа катта таъсир курсатади.

Характернинг усишида тарбиянинг роли

Характернинг усишида тарбия ва уз-узини тарбиялаш асосий ва етакчи роль уйнайди. Усиб келаётган ёш авлоднинг характери аввало оилада ва мактабда тарбияланади. Болаларнинг характери тарбиялашда катта, масъулиятли вазифа ота-оналар, уқитувчилар, болалар боғчалари тарбиячилари зиммасига тушади.

Характернинг усишида жамоанинг роли

Бола характерининг таркиб топишида жамоанинг тарбиявий роли нихоят каттадир. Инсон якка, бир-биридан ажралган ҳолда танҳо яшай олмайди. У муайян бир жамоада, чунончи, оилада, мактабда, цехда, боғчада ҳаёт кечиради. Жамоа – шахс билан жамият уртасидаги боғловчи звенодир. Одамнинг фаолияти – уйин, ўқиш ва меҳнати худди мана шу жамоада воқе бўлади. Жамоа шахснинг энг яқин конкрет муҳити бўлиб қолмай, балки шахсни тарбиялайди ҳам. Киши характерининг керакли ижобий хислатлари фақат жамоада тарбияланмоғи мумкин.

Уз характери уз тарбиялаш

Киши характери уз – узини тарбиялашнинг ҳам махсулидир. Шу сабабли ҳар бир киши маълум ёшдан бошлаб уз характери ва унинг айрим сифатлари учун жавобгар ҳамдир. Шу билан бир вақтда киши уз характерида салбий томонларни уз тан олиши, қамчиликларни уз тарбиялаши лозим. Уз характери тарбиялашда киши аввало яхши фазилатларни, яхши идеалини узида тарбиялаши керак.

Характернинг усишида ғамунанинг роли

Юксак ахлокий ва иродавий хислатлари билан ҳаммага манзур бўлган кишилар намунаси характер тарбиялашнинг муҳим воситаси бўлиб ҳисобланади. Жамиятимизда болаларга намуна қилиб қурсатиш мумкин бўлган ажойиб инсонлар жуда қўп. Айниқса, мустақилликка эришганимиздан кейин узининг ишбилармонлиги, ташаббусқорлиги, халқ манфаати йулидаги фидокорлиги билан ёшларга ибрат бўладиган кишилар тобора қўпайиб бормоқда. Бундай кишиларни биз улкан қўрилишларда, Тошкент-Уш халқаро йулининг қўрилишида, чет эллар билан ҳамқорликда қўшма қўрхоналар очганлар орасида, фан, техника, санъат, адабиёт намояндалари орасида қўлаб учратишимиз мумкин.

Мавзунинг таянч тушунчалари: характер, характер хислати, характер структураси, акцентуация, интерверсия, экстрверсия, френология.

Мавзу бўйича талабалар билимини синаш учун саволлар:

1. Характер деб нимага айтилади ва унинг темпераментдан фарқи нимада?

2. Характерни классификация килиб беринг.
3. Характер структурасини тушунтиринг?
4. Характер шаклланишининг омиллари кайсилар?

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тугрисида»ги Қонуни. Т., 1997 й.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» Қонуни. Т., 1997 й.
3. И.Каримов «Баркамол авлод – Ўзбекистон келажакининг пойдевори» 1997 й.
4. Э.Ғозиев «Олий мактаб психологияси» Т.. 1997 й.
5. Э.Ғозиев «Психология» Т., 1994 й.
6. А.В.Петровский таҳририда «Умумий психология» Т., 1992 й.
7. И.П.Иванов «Умумий психология» Т., 1969 й.
8. К.К.Платонов «Кизикарли психология» Т.. 1971 й.

Мавзу: Қ О Б И Л И Я Т Л А Р

Режа: 1. Қобилиятлар хақида тушунча.

2. Қобилиятларнинг сифат ва миқдор характеристикаси.

3. Қобилиятларнинг тузилиши.

4. Истеъдод, унинг пайдо бўлиши.

5. Қобилиятлар ва истеъдоднинг табиий шарт-шароитлари.

6. Қобилиятларнинг таркиб топиши.

Республикаимиз мустақилликка эришгандан кейин ёшлардаги қобилият ва истеъдоднинг ривожланиши учун кенг имкониятлар очилди. Ҳукуматимиз ва шахсан Президент И.Каримов ёшларнинг тарбияси, улардаги қобилиятни устириш масаласига биринчи даражали эътибор бера бошлади. Республикаимизда «Умид» жамғармасининг ташкил қилиниши бу соҳадаги ишларнинг дебочаси бўлди. Кейинчалик «Устоз» бирлашмаси, «Мусаввир» илмий ишлаб чиқариш маркази, «Хунарманд» уюшмаси қабилар ҳам тузилдики, булар халқимизнинг, биринчи навбатда ёшларнинг интилишлари, кизикишлари, қобилият ва истеъдодларини давлат йули билан қўллаб-қувватлашга қаратилгандир.

Хуш, қобилиятлар нима? Қобилиятлар кишининг шундай психологик хусусиятларидирки, билим, қўникма, малакалар орттириш шу хусусиятларга боғлиқ бўлади, лекин шу хусусиятларнинг узлари мазкур билим, қўникма, малакаларга тааллуқли бўлмайди. Қобилиятлар билим, қўникма, малакаларни эгаллашда намоён бўлса ҳам, билимлар ва қўникмаларни эгаллаш билан боғланиб қолмайди. Қобилиятлар ва билимлар, қобилиятлар ва малакалар, қобилиятлар ва қўникмалар айнан бир-бирига ухшаш нарса эмас.

Малакалар қўникма ва билимларга нисбатан кишининг қобилиятлари қандайдир имконият сифатида намоён бўлади. Тўпрокка ташланган дон ана шу дондан униб чиқиши мумкин бўлган бошоққа нисбатан атиги имконият бўлиб ҳисоблангани сингари кишининг қобилияти бу билимлар ва қўникмаларни эгаллаш учун имконият ҳисобланади ҳалос.

Қобилиятлар фақат фаолиятда, шунда ҳам фақат ана шу қобилиятларсиз амалга оширилиши мумкин бўлмаган фаолиятдагина намоён бўлади.

Қобилиятлар билим, малака ва қуникмаларнинг узида қуринмайди, балки уларни эгаллаш динамикасида намоён бўлади, яъни, бошқача қилиб айтганда, мазкур фаолият учун муҳим бўлган билимлар ва қуникмаларни эгаллаш жараёни турли тенг шароитларда қанчалик тез, чуқур, осон ва мустаҳкам амалга оширилишида намоён бўлади. Худди ана шу уринда юзага чиқадиган фарқлар бизга қобилиятлар ҳақида гапириш ҳуқуқини беради.

Шундай қилиб, қобилиятлар шахснинг мазкур фаолиятни муваффақиятли амалга ошириш шарти ҳисобланган ва бунинг учун зарур билим, қуникма ва малакаларни эгаллаш динамикасида юзага чиқадиган фарқларда намоён бўладиган индивидуал – психологик хусусиятдир.

Қ о б и л и я т л а р н и н г с и ф а т в а м и қ д о р х а р а к т е р и с т и к а с и.

Қобилиятлар индивидуал – психологик хусусиятлар сифатида, яъни бир одамнинг бошқа бир одамдан фарқ қиладиган белгилари сифатида таърифланади. Уз-уздан маълумки, кишилар бир-бири билан тенг эмас. Ана шунинг учун ҳам қобилиятлар ҳақида гап кетганда бу фарқларни характерлаб ўтиш керак. Бу фарқлар сифатли ва миқдорий бўлишлари мумкин.

Қобилиятларнинг сифат жиҳатдан характеристикаси инсонга меҳнат фаолиятининг қайси соҳасида (конструкторлик, педагогик, иқтисодчилик, спорт ва бошқаларда) осонлик билан узини топа олади, қатта ютуқларга ва муваффақиятларга эришади деган саволга жавоб топиш имкониятини беради. Бу билан қобилиятларнинг сифат характеристикаси уларнинг миқдорий характеристикасига ўзвий боглиқдир.

Психологияда қобилиятларни миқдор жиҳатдан ўлчаш муаммоси ўзук тарихга эгадир. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида қатор психологлар (Кеттел, Термен, Спирмен ва бошқалар) оммовий ихтисослар учун қасб танлашни амалга ошириш зарурияти билан боглиқ бўлган талаблар таъсири остида таълим олаётганларнинг қобилиятини аниқлашни таклиф қилиб чиқдилар.

Ўша пайтларда қобилиятларни ўлчаш усули сифатида аклий истеъдод тестларидан фойдаланилди.

Аклий истеъдод тестлари мазмун жиҳатдан қатор саволлар ва масалалардан ташкил топгандир. Уларни ечиш муваффақияти (сарфланган вақтни ҳисобга олиб) балл ёки очколар йигиндиси билан ҳисобланади. Масалан, ун бир ёшлиқ болаларнинг аклий қобилиятларини аниқлаш учун инглиз мактабларида қуйидагича тест қулланган: «Петр Жеймсга қараганда баландроқ, Эдвард Петрдан пастроқ. Ҳаммадан қура қим баланд? Савол тагига қуйидаги жавоблар ёзиб қуйилади: 1 Эдвард, 2. Жеймс, 3. Петр,» Айта олмайман. Ёки бошқача тест: қизил, яшил, қуқ, ҳул, сарик. Бу ерда бола турқумга қирмайдиган сузни аниқлаши керак ва ҳоқозо.

Болалар тестлар тупламини бажариб булгандан кейин уларнинг натижаларини стандартлаштирилган йул билан, яъни хар бир синалувчи олган очколар микдорини хисоблаш билан шуғулланишади.

Қ о б и л и я т л а р н и н г т у з и л и ш и .

Қобилият сифатида намоён буладиган фазилятлар йигиндисининг тузилиши окибат натижада конкрет фаолият талаблари билан белгиланади ва фаолиятнинг хар хил турлари учун турлича булади. Масалан, адабий қобилиятларнинг тузилиши эстетик туйгуларнинг юксак тараккий этган даражасини, хотирада ёркин кургазмали образлар мавжудлигини, тил хиссини, бой фантазияни, одамлар психологиясига нисбатан зур кизиқишни, уз-узини ифодалаш эҳтиёжини ва шу қабиларни такоза килади. Муסיкий, педагогик, конструкторлик, тиббий қобилиятлар ва жуда куп қобилиятлар тузилиши узига хос характерга эгадир.

Конкрет қобилиятлар тузилишини ташкил этадиган шахс хислатлари ва хусусиятлари орасида баъзи бирлари етакчи уринни эгалласа, баъзи бирлари ёрдамчи ролни уйнайдилар. Жумладан, педагогик қобилиятлар тузилишида педагогик одоби, кузатувчанлик, болаларга мухаббат, уларга нисбатан юксак талабчанлик билан кушиб олиб бориладиган билим беришга эҳтиёж, ёрдамчилик тарзида шулар жумласига кирадиган бир катор ташкилотчилик қобилиятлари комплекси етакчи фазилятлар хисобланади.

Қобилиятлар умумий ва махсус булиши мумкин. Хар турли қобилиятларнинг конкрет психологик характеристикасини урганар эканмиз, биз бу қобилиятларда биргина эмас, балки жуда куп турдаги фаолият талабларига жавоб берадиган умумийрок фазилятларни ва бундан ташкари ушбу фаолиятнинг бир мунча торрок доираларга жавоб берадиган махсус фазилятларни ажратишимиз мумкин. Айрим кишиларда бу умумий фазилятлар ёркин ифодаланади. Масалан, Ибн Сино ҳам врач, ҳам ёзувчи, ҳам муסיкачи, ҳам математик ва хокозо қобилиятларга эга булган. Хамза Хакимзода Ниёзий ҳам драматург, шоир, композитор, педагог, жамоат арбоби булган. Айрим кишиларда эса фазилятлар купрок бир фаолиятга тегишли булади. Масалан, рассомликка, композиторликка, наққошликка қобилият ва хокозо.

И с т е ъ д о д , у н и н г п а й д о б у л и ш и

Қобилиятлар таракқиётининг юксак босқичи истеъдод деб айтилади. Истеъдод бу кишига кандайдир мураккаб меҳнат фаолиятини муваффақиятли, мустакил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар мажмуасидир. Қобилиятлар каби истеъдод ҳам фақат ижодиётда юксак маҳоратга ва анчагина муваффақиятларга эришиш имкониятидан иборатдир.

Уриш йилларида саркардалик истеъдодлари жушқин ривожланади, тинчлик даврида инженерлик, конструкторлик ва шу каби истеъдодлар ривожланади. Масалан, хозир Ўзбекистонни дунёдаги энг илгор, энг обрули давлатлардан бирига айлантириш асосий вазифа булиб турибди. Мустакиллик даврининг ана шу эҳтиёжи ажойиб курувчилар, муҳандислар, наққошлар, хунармандларнинг ушиб чиқишига йул очди. Айниқса спрот соҳасидаги муваффақиятларимиз бекиёсдир. Мана, узбек

кураши буйича биринчи уринда, бокс буйича юкори уринлардан бирида турибмиз. Буларнинг хаммаси давр такозасидир.

Истеъдод-бу қобилиятлар йигиндисидан, уларнинг мажмуидан иборатдир. Алохида олинган, якка қобилиятни, гарчи таракиётнинг жуда юксак даражасига эришган ва ёркин ифодаланган булса ҳам, истеъдод билан тенглаштириб булмайди.

Шундай килиб, истеъдод шахс психик фазилатларининг шу кадар мураккаб бирикмасики, уни кандайдир бирорта ягона қобилият билан, хатто бу қобилият хотиранинг юксак махсулдорлиги каби жуда кимматли қобилиятлар булишига карамасдан, белгилаб булмайди.

Қобилиятлар ва истеъдоднинг табиий шарт – шароитлари.

Шахснинг барча индивидуал психологик хусусиятлари каби қобилиятлар унга кандайдир табиат томонидан тугма равишда, тайёр холда берилмайди, балки ҳаёт ва фаолият жараёнида таркиб топади. Киши дунёга ҳеч кандай психик хусусиятларсиз, факат уларни орттиришга каратилган умумий имкониятлар билан келади, холос.

Ҳозирги пайтда истеъдод нишонларини миянинг ва сезги органларининг микроструктураси билан боглайдиган назария энг махсулдор хисобланади. Мия хужайраларини чукур урганиш истеъдодли кишининг нерв туркумаларини курсатадиган морфологик ва функционал хусусиятларида фарк борлигини аниклаш имкониятидадир деб тахмин килиш мумкин. Шунингдек, истеъдод нишонларини нерв жараёнларининг айрим дифференциал хусусиятлари билан (нerv кучи, мувозанатлашуви ва ҳаракатчанлиги уртасидаги фаркларга караб) ва шу билан олий нерв фаолияти турлари билан богловчи гипотеза ҳам хакикатга якинрокдир.

Булардан ташкари, қобилиятларни табиий асосларини нерв системасининг хусусий хусусиятлари деб аталган хусусиятлар билан боглайдиган, яъни айрим одамларда куриш, бошқа одамларда эшитиш, учинчи бир хилида эса ҳаракат соҳасида намоён буладиган узига хос типологик хусусиятлар билан боглайдиган гипотезалар яна ҳам хакикатга якинрокдир.

Жиддий статистика қобилиятлар ва истеъдодларнинг ирсият йули билан утишини исботлайдиган ҳеч кандай далиллар бермайди. Қобилиятларнинг ирсият йули билан утиши хакидаги илмий назарияга ҳам карама – каршидир.

Қобилиятларнинг таркиб топиши

Гарчи қобилиятларнинг ривожии хар турли одамларда мутлоко бир хил булмаган табиий шарт-шароитларга боглик булса ҳам, юкорида куриб утилган истеъдод нишонлари ва қобилиятлар уртасидаги нисбат, қобилиятлар шунчаки табиат инъоми эмас, балки кишилик тарихининг махсули эканлигини курсатади. Агар хайвонларда олдинги авлод ютукларининг кейинги авлодга утказиб берилиши асосан организмнинг ирсий морфологик узгаришлари оркали амалга ошса, инсондат бу ижтимоий-тарихий йул билан, яъни меҳнат куроли, тил, санъат асарлари ва шу кабилар билан амалга ошади.

Киши узида муайян фаолиятга қобилият бор ёки йуклигини сезиш ёки сезмаслигини билдирадиган омил таълим методикаси хисобланади. Таълим методикаси каерда ожиз булса, уша ерда қобилиятларнинг тугма эканлиги хакидаги

гаплар пайдо булади. Ўз-уздан маълумки, методика доим такомиллашиб боради, бу эса «тугма қобилиятлар» доирасини торайиб боришига олиб келади.

Қобилиятлар ва истеъдодларни шакллантириш муаммоси катта ижтимоий ва давлат аҳамиятига эга булган масаладир.

Инсон қобилиятларини ривожлантиришнинг муҳим омиллари – барқарор махсус кизикишлардан иборат. Махсус кизикишлар – бу инсоният фаолиятининг кандайдир соҳа мазмунига булган кизикишлари булиб, бу кизикишлар ана шу турдаги фаолият билан касб тарикасида шўғулланиш мойиллигига ушиб кутарилади. Билишга доир кизикиш бу уринда фаолият усуллари ва услубларини амалий равишда эгаллаб олишни рағбатлантиради.

Бирор меҳнат ёки укув фаолиятида кизикишнинг пайдо булиши бу фаолиятга нисбатан қобилиятларнинг уйғониши билан чамбарчас богликлиги ва қобилиятларнинг ривожланиши учун дастлабки замин сифатида хизмат килиши кайд этилган.

Мавзунинг таянч тушунчалари: қобилият, лаёкат, маҳорат, талант, истеъдод, педагогик қобилият, коммуникатив қобилият, дидактик қобилият, авторитар қобилият, перцептив қобилият.

Мавзу бўйича талабалар билимини синаш учун тестлар:

1. Лаёкат – бу:

- А) шахснинг якка хусусияти;
- Б) лаёкат қобилиятнинг шаклланишига таъсир килади;
- В) қобилиятнинг ривожланиши тугма имконият;
- Г) тасаввурлар туплами.

2. Истеъдод – бу:

- А) кишининг муайян фаолиятга лаёкати;
- Б) инстинкт;
- В) қуникма, малака, билим;
- Г) қобилиятларда намоён буладиган тугма хусусият.

Адабиётлар.

1. Каримов И. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Т.: 1995.
2. Ғозиев Э. Олий мактаб психологияси. Т.: 1997.
3. Умумий психология. А.В.Петровский таҳририда. Т.: 1992
4. Давлетшин М.Г. Укувчиларда техник қобилиятнинг ривожланиши. Т.: 1991

